

กำพล จำปาพันธ์. 2559. “ชุมชนโบราณในลุ่มแม่น้ำแม่กลอง” ใน วารสารวิถีสังคมมนุษย์.
ปีที่ 4 ฉบับที่ 1 มกราคม - มิถุนายน. หน้า 25-62.

ชุมชนโบราณในลุ่มแม่น้ำแม่กลอง

The Ancient Community Sites in Mae Klong River Basin

กำพล จำปาพันธ์*

Kampol Champapan

* นักศึกษาปริญญาเอก สาขาวิชาประวัติศาสตร์ คณะมนุษยศาสตร์ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่

บทคัดย่อ

บทความนี้มีวัตถุประสงค์เพื่อนำเสนอผลการศึกษา เกี่ยวกับสภาพสังคมวัฒนธรรมของชุมชนโบราณย่านลุ่มแม่น้ำแม่กลองในมิติเชิงประวัติศาสตร์ เพื่อตอบคำถามเกี่ยวกับพัฒนาการความเป็นมาของบ้านเมืองในภาคกลางก่อนพุทธศตวรรษที่ 19-20 โดยใช้วิธีการศึกษาเชิงสำรวจตรวจสอบและสืบค้นแหล่งโบราณสถานและศิลปวัตถุ พบว่าลุ่มแม่น้ำแม่กลองเป็นแหล่งอารยธรรมประวัติศาสตร์สำคัญแห่งหนึ่งของภูมิภาคเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ ที่มีส่วนสำคัญต่อการเกิดขึ้นของรัฐศูนย์กลางในภาคกลางของสยาม (อย่างเช่นราชอาณาจักรอยุธยา) มีการติดต่อดำขายกับโลกภายนอกอย่างกว้างขวาง ผ่านความรุ่งเรืองจากยุคทวารวดี เขมร พระนคร และ อโยธยาของสยาม ดังปรากฏร่องรอยหลักฐานของยุคสมัยดังกล่าวเป็นอันมากในพื้นที่ และสถานที่ที่พบโบราณสถานและศิลปวัตถุเหล่านี้ยังมีความสำคัญทางวัฒนธรรมต่อคนในท้องถิ่นปัจจุบัน แม้ว่าบางส่วนอาจจะถูกละเลยไปบ้าง

คำสำคัญ: ประวัติศาสตร์สังคมวัฒนธรรม, ชุมชนโบราณ, ลุ่มแม่น้ำแม่กลอง

Abstract

This Article is presenting the result of study of the socio-cultural in the ancient community sites at the Mae Klong river basin, for answer of a question about of the historical background and development of a state in the central region in before the 19-20th Buddhist century. By used the historical method of fieldtrips studies and researching survey the ancient sites and artifacts. Found that the Mae Klong river basin is an important of the civilization historical area of Southeast Asia as has contributed to the emergence of a state in the central hub of Siam [Ayutthaya Kingdom]. It had many to contracts and trades with the foreigners and had to prosperity in the Dvaravati era, Angkor of Cambodia, and Ayothaya of Siamese. It has according to the many evidences clues in this area. And where to find the archaeological sites and artifacts are also culturally important to local peoples in this present. Although some place maybe has neglected.

Keywords: History of Socio-Cultural, Ancient Community sites, Mae Klong River Basin

บทนำ: ความสำคัญของแม่น้ำแม่กลอง

เมื่อกล่าวถึงประวัติศาสตร์ของเขตที่ราบภาคกลางของสยามประเทศ ประวัติศาสตร์ไทย มักให้ความสำคัญแก่พัฒนาการภายในเฉพาะลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา ทั้งๆ ที่แม่น้ำเจ้าพระยา เป็นแม่น้ำเส้นใหม่ที่เกิดความสำคัญภายหลังจากพุทธศตวรรษที่ 18-19 เป็นต้นมา ก่อนหน้านั้นเป็นยุคของแม่น้ำแม่กลองและแม่น้ำท่าจีน ดังจะเห็นได้จากสองฝั่งของลุ่มแม่น้ำทั้งสอง เป็นแหล่งที่โบราณสถานและศิลปวัตถุที่ยืนยันถึงความเก่าแก่ของบ้านเมือง ย้อนไปไกลกว่ากรุงศรีอยุธยา มีพัฒนาการความรุ่งเรืองในช่วงรับแรกรับอารยธรรมพุทธศาสนาจากอินเดียที่เรียกกันว่า “ทวารวดี” (ราวพุทธศตวรรษที่ 12-16) ช่วงสมัยที่อารยธรรมเขมรโบราณที่มีศูนย์กลางอยู่ที่เมืองพระนคร (ช่วงพุทธศตวรรษที่ 16-18) และช่วงที่เริ่มก่อตัวของศูนย์กลางใหม่ในลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา อย่างอโยธยาศรีรามเทพนคร (ราวพุทธศตวรรษที่ 17-19) เป็นต้น

ทั้งสามยุคข้างต้น กลายเป็นยุคที่หายไปจากประวัติศาสตร์ของสยามประเทศ ไม่ใช่เพราะความขาดแคลนหลักฐาน เพราะมีปรากฏร่องรอยหลักฐานทั้งประเภทลายลักษณ์อักษรและไม่เป็นลายลักษณ์อักษรอยู่มากมายทั้งในพื้นที่และต่างประเทศ (เช่น จีน อินเดีย เปอร์เซีย เป็นต้น) แต่เพราะมุมมองทางประวัติศาสตร์ที่มองพัฒนาการการเกิดรัฐในอารยธรรมสยามประเทศ ว่ามีจุดเริ่มต้นที่สุโขทัย แล้วมาต่อที่อยุธยา ก่อนหน้านั้นถูกมองว่าเป็นยุคมอญบ้าง ขอม-เขมรบ้าง จึงไม่ถูกนำมาเข้ามาเป็นส่วนหนึ่งของประวัติศาสตร์ไทย

แต่การมองประวัติศาสตร์โดยเน้นที่ชาติไทย เป็นปัญหาอุปสรรคที่ทำให้ประวัติศาสตร์ไทยไม่ใช่ประวัติศาสตร์ของอารยธรรม ซึ่งมีความหลากหลายทางวัฒนธรรม เป็นองค์ประกอบ อีกทั้งการนับเริ่มต้นประวัติศาสตร์ไทยที่สุโขทัย ยังมิผลทำให้เกิดข้อบกพร่องตรงที่ไม่อาจอธิบายการเกิดรัฐอยุธยาได้ กลายเป็นว่าราชอาณาจักรอยุธยาอันรุ่งเรืองและโดดเด่น ไม่มีพัฒนาการความสืบเนื่องกับบ้านเมืองในภูมิภาคเดียวกัน กลับไปเป็นบ้านเมืองที่สืบมาแต่ดินแดนตอนเหนือขึ้นไป โดยละเลยศักยภาพการติดต่อกับโลกภายนอก ซึ่งดินแดนตอนล่างที่มีอาณาเขตติดต่อกับทะเล มีประวัติศาสตร์การเข้ามาของวัฒนธรรมต่างชาติ ไม่ได้เป็นหัวข้อเรื่องสำคัญของการเกิดรัฐในอาณาบริเวณดังกล่าวนี้

คำอธิบายประวัติศาสตร์ไทยโดยนับเริ่มสุโขทัยแล้วมาอยุธยา จึงเป็นคำอธิบายที่ขัดแย้งกับประวัติศาสตร์สากล ที่การติดต่อกับวัฒนธรรมจากดินแดนโพ้นทะเล เป็นปัจจัยสำคัญต่อการเกิดรัฐ

“แม่น้ำแม่กลอง” เป็นแม่น้ำสายประวัติศาสตร์สำคัญเช่นเดียวกับแม่น้ำท่าจีน และอาจมีอายุเก่าก่อนแม่น้ำท่าจีนด้วยซ้ำ เพราะเป็นเส้นทางที่อารยธรรมอินเดียในพุทธศาสนาเข้าสู่ดินแดนที่เรียกตามหลักฐานของพ่อค้าอินเดียว่า “สุวรรณภูมิ” (ผาสุข อินทราวุธ, 2548) แม่น้ำแม่กลองเกิดจากแม่น้ำแควใหญ่และแควน้อย ไหลมาบรรจบกันที่ตำบลปากแพรก อำเภอเมือง จังหวัดกาญจนบุรี จากนั้นก็ไหลผ่านเข้ามาในเขตจังหวัดราชบุรี, สมุทรสงคราม และลงสู่ปากอ่าวสยามที่อำเภอเมือง จังหวัดสมุทรสงคราม

ลำน้ำแม่กลอง มีความยาวทั้งสิ้นประมาณ 132 กิโลเมตร มีพื้นที่ลุ่มน้ำ 30,837 ตารางกิโลเมตร หรือ 19.45 ล้านไร่ ครอบคลุมพื้นที่ 8 จังหวัด ได้แก่ กาญจนบุรี, ราชบุรี, สมุทรสงคราม, บางส่วนของจังหวัดสุพรรณบุรี, นครปฐม และสมุทรสาคร มีคลองเชื่อมกับลำน้ำในกลุ่มแม่น้ำท่าจีนทางทิศตะวันออก และเชื่อมโยงไปยังชายฝั่งทะเลอันดามันที่เมืองท่าหวายและมะริด การค้าและวัฒนธรรมจากชมพูทวีปเข้ามาสู่สุวรรณภูมิผ่านเส้นทางนี้ (ผาสุข อินทราวุธ, 2548)

ลุ่มน้ำแม่กลองแบ่งออก เป็นลุ่มน้ำย่อย 14 ลุ่มน้ำย่อย ได้แก่ แม่น้ำแควใหญ่, ห้วยแม่ละมุง, ห้วยแม่จัน, ห้วยชินสีห์, แม่น้ำแควใหญ่ตอนกลาง, แม่น้ำแควใหญ่ตอนล่าง, ห้วยขาแข้ง, ห้วยตะเพียน, แม่น้ำแควน้อยตอนบน, ห้วยเขียง, ห้วยแม่น้ำน้อย, ห้วยบ้องตี้, แม่น้ำแควน้อยตอนกลาง, ลำภาชี, ทุ่งราบแม่น้ำแม่กลอง นับว่ามีเนื้อที่ครอบคลุมพื้นที่กว้างขวางใหญ่โตมาก เมืองโบราณสำคัญในกลุ่มแม่น้ำแม่กลอง ที่มีอายุอยู่ในช่วงสมัยทวารวดี-อโยธยา มีร่องรอยหลักฐานปรากฏ ได้แก่ เมืองโบราณที่มีศูนย์กลางอยู่ที่ปราสาทเมืองสิงห์ จังหวัดกาญจนบุรี, เมืองครุฑ ตอนใต้ของเมืองสิงห์ ในเขตจังหวัดกาญจนบุรี, เมืองกาญจนบุรีเก่าที่เชิงเขาชนไก่ จังหวัดกาญจนบุรี, เมืองโบราณคูบัว จังหวัดราชบุรี, เมืองราชบุรีเก่าในตัวเมืองราชบุรีปัจจุบัน, ชุมชนโบราณที่เขายี่สาร ในเขตอำเภออัมพวา จังหวัดสมุทรสงคราม รวมทั้งสถานที่ปรากฏโบราณสถานและโบราณวัตถุสำคัญอย่างเช่น สระโกสินารายณ์ที่อำเภอบ้านโป่ง จังหวัดราชบุรี เป็นต้น (สุภาภรณ์ จินตามณีโรจน์, 2537: 2-7)

ปราสาทเมืองสิงห์ กาญจนบุรี

ปราสาทเมืองสิงห์ที่ตั้งอยู่ใกล้อุทยานแห่งชาติไทรโยค จังหวัดกาญจนบุรี เป็นศาสนสถานในวัฒนธรรมเขมรตามคติพุทธมหายาน ตัวปราสาทกำหนดอายุตกอยู่ในสมัยพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 (ศักราชเขมรว่า ครองราชย์อยู่ระหว่าง พ.ศ. 1720-1780) (สถาบันวัฒนธรรมภูมิภาคตะวันตก, 2534 : 30) ถึงแม้จะจัดอยู่ในวัฒนธรรมเดียวกัน แต่รูปแบบปราสาทเมืองสิงห์ก็มีรายละเอียดแตกต่างจากปราสาทเขมรพระนครธรรมที่กัมพูชา คงเพราะมีการปรับประยุกต์เข้ากับค่านิยมของท้องถิ่นในแถบที่ปราสาทตั้งอยู่ (วรรณวิภา สุนต์ตา, 2548: 125-128) มีตำนานพื้นบ้านเรื่อง “ท้าวอุทอง” ซึ่งถือเป็นตำนานหนึ่งของเรื่องท้าวอุทองที่พบในเขตลุ่มแม่น้ำแม่กลอง เนื้อเรื่องเกี่ยวกับที่มาของการสร้างปราสาทเมืองสิงห์ ความว่า

“ท้าวอุทองและท้าวเวชสุวรรณโณ เป็นศิษย์ของพระฤๅษี วันหนึ่งทั้งสองแอบลงไปในบ่อเงินบ่อทอง ซึ่งพระฤๅษีห้ามไว้ ท้าวอุทองลงไปบ่อเงินบ่อทอง ท้าวเวชสุวรรณโณก็ลุดขึ้นมา ครั้นท้าวเวชสุวรรณโณลงไปบ้าง ท้าวอุทองกลับปล่อยน้ำกรตักถักร่อน ท้าวเวชสุวรรณโณจึงโกรธแค้นไล่ตามฆ่าท้าวอุทอง ท้าวอุทองหนีมาสร้างเมืองยังไม่ทันเสร็จดี ท้าวเวชสุวรรณโณก็ตามมาทัน เมืองที่สร้างค้างไว้คือเมืองสระลุ่ม เมืองกลอนโค เมืองครุท จนกระทั่งถึงเมืองสิงห์ สามารถสร้างได้สำเร็จ ท้าวเวชสุวรรณโณก็ตามมาทันอีก ท้าวอุทองหนีลงทาบ ท้าวเวชสุวรรณโณสะอึกสะอื้นมัดทาบ จึงเปิดอกดูและจับท้าวอุทองกินเสีย” (ฝ่ายประมวลเอกสารและจดหมายเหตุ, กาญจนบุรี, 2544 : 187)

ปราสาทเมืองสิงห์ตั้งอยู่ในเส้นทางการค้าจากเขมรพระนครไปยังอาณาจักรพุกาม เพราะในพุทธศตวรรษที่ 17 อาณาจักรพุกามได้ขยายอิทธิพลจากเหนือลงใต้ เข้าควบคุมลุ่มแม่น้ำอิรวดีตอนล่าง แล้วได้เปิดเส้นทางติดต่อและการค้ากับศรีลังกา เขมรพระนครจึงได้เดินทางผ่านมายังบริเวณกาญจนบุรี เพื่อไปทำการค้าและติดต่อสัมพันธ์กับพุกามและศรีลังกา เมื่อเปิดความสัมพันธ์กับทั้งสองอาณาจักรได้แล้ว ก็เข้ามาตั้งสถานีการค้าขึ้นที่บริเวณนี้ ก่อนจะพัฒนาเป็นชุมชนเมือง ที่ตั้งปราสาทเป็นทั้งชุมทางการค้า, ศาสนสถาน และสถานพยาบาล (เชเดส, 2546: 153-154) ข้อน่าสังเกตก็คือรอบปราสาทเมืองสิงห์มีร่องรอยของชุมชนโบราณ ที่ไม่อาจกำหนดขอบเขตได้แน่ชัด นั่นเพราะบริเวณนี้เป็นชุมทางการติดต่อระหว่างคนจากลุ่มแม่น้ำท่าจีน-ท่าว่า ที่มาจากเมืองโบราณเนินทางพระ, สิงห์บุรี, ลพบุรี คนที่มาจากย่านสุพรรณบุรี, อโยธยา และคนที่มาจากทางด้านเมืองราชบุรี, เพชรบุรี

เมืองโบราณที่ปราสาทเมืองสิงห์นี้ เดิมมีชื่อเรียกว่าอะไร ยังไม่เป็นที่ทราบแน่ชัด การเรียก “เมืองสิงห์” เป็นชื่อชาวบ้านในท้องถิ่นเรียก เหตุด้วยเพราะพบประติมากรรมรูปสิงห์ ตั้งตระหง่านอยู่หน้าเมือง แม้บัดนี้สิงห์นั้นจะถูกเคลื่อนย้ายไป กรมศิลปากรก็ยังใช้ชื่อเรียกต่อมาตามที่ชาวบ้านเรียก สมัยกรุงศรีอยุธยา จากหลักฐานทำเนียบศักดินาทหารหัวเมืองเมื่อครั้งกรุงเก่า (อยุธยา) ไม่ปรากฏชื่อ “เมืองสิงห์” ในดินแดนทิศตะวันตก แต่ปรากฏชื่อเมืองอื่นในแถบใกล้เคียงกัน เช่น เมืองศรีสวัสดิ์, เมืองไทรโยค, เมืองกาญจนบุรี เป็นต้น (ศิลปากร, 2530: 2) ซึ่งคงหมายถึงเมืองอื่นแยกต่างหาก เมื่อพิจารณาและกำหนดอายุจากโบราณสถานและโบราณวัตถุที่พบในเมืองนี้ได้แล้ว ก็เข้าใจได้ว่า สาเหตุที่ไม่มีชื่อเมืองปรากฏ ก็ด้วยเพราะร้างไปแล้วในสมัยอยุธยาตอนปลายเป็นอย่างมาก

หลักฐานจาก “จารึกปราสาทพระขรรค์” ซึ่งจารึกโดยพระวिरกุมาร พระราชโอรสของพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 กล่าวถึง “ศรีชัยสิงห์บุรี” หนึ่งในรายชื่อเมืองจำนวน 6 เมืองที่พระเจ้าชัยวรมันที่ 7 ส่งพระพุทธรูปจำหลักพระพักตร์พระองค์ที่เรียกว่า “พระชัยพุทธมหานาค” ไปประดิษฐานไว้ (ศิลปากร, 2520: 30) เมืองทั้ง 6 มีรายนามและข้อสันนิษฐานถึงอาณาเขตที่ตั้งกันดังต่อไปนี้

“ลโวทยปุระ” (ลพบุรี)

“สุพรรณปุระ” (สุพรรณบุรี อาจเป็นที่เนินทางพระหรือไม่กี่ตัวเมืองสุพรรณภูมิ)

“คัมพูกปฏฐะนะ” (สันนิษฐานกันว่าเป็นเมืองโบราณที่สระโกสินารายณ์ อำเภอบ้านโป่ง จังหวัดราชบุรี)

“ชัยราชปุระ” (ราชบุรี)

ศรีชัยสิงห์ปุระ (บางท่านว่าเป็นเมืองสิงห์ที่กาญจนบุรี ขณะที่บางท่านเห็นต่างว่าเป็นเมืองสิงห์บุรีเก่าที่อำเภोजักรสีห์ จังหวัดสิงห์บุรี)

“ศรีชัยวัชรปุระ” (เพชรบุรี) (สุริยวุฒิ สุขสวัสดิ์, 2537: 22)

จากที่นักโบราณคดีหลายท่านลงความเห็นกันว่า “ศรีชัยสิงห์ปุระ” หรือ “ศรีชัยสิงห์บุรี” (เขียนแบบไทย) คือเมืองที่ปราสาทเมืองสิงห์นี้ จิตร ภูมิศักดิ์ แสดงความเห็นต่างและแย้งว่า “ศรีชัยสิงห์บุรี” น่าจะเป็นเมืองสิงห์บุรีเก่าที่ย่านพระนอนจักรสีห์ (จิตร ภูมิศักดิ์, 2547: 262) ขณะที่ ม.ร.ว. สุริยวุฒิ สุขสวัสดิ์ ก็แสดงความไม่มั่นใจว่า “คัมพูกปฏฐะนะ” จะตรงกับเมืองโบราณที่สระโกสินารายณ์ อำเภอบ้านโป่ง จังหวัดราชบุรี (สุริยวุฒิ สุขสวัสดิ์, 2537: 22)

จากที่ผู้เขียนสำรวจคูโบราณสถานในเมืองสิงห์บุรีเก่า ก็พบว่ามีย่องรอยสถาปัตยกรรมและศิลปวัตถุ ที่อายุตกถึงสมัยพุทธศตวรรษที่ 18 อาทิเช่น องค์พระนอนจักรสีห์, ปรางค์วัดหน้าพระธาตุ, สลุปทรงปาละที่วัดสมณะและวัดพระแก้วเมืองสิงห์ เป็นต้น แต่ของเหล่านี้ดูจะไม่ตรงกับ “ศรีชัยสิงห์บุรี” ตามจารึกปราสาทพระขรรค์ เพราะโบราณสถานในแถบสิงห์บุรีเก่าดังกล่าว นั้น เป็นโบราณสถานที่สร้างขึ้นตามวัฒนธรรมพุทธศาสนาแบบเถรวาท ไม่ใช่แบบมหายาน

ไม่พบศิลปะแบบเขมรบายันในย่านพระนอนจักรสีห์ ปรางค์ประธานวัดหน้าพระธาตุ ถึงแม้จะมีอิทธิพลเขมร แต่ก็ป็นรุ่นหลังบายันแล้ว ทั้งนี้ก็ยังไม่มียหลักฐานแน่ชัดว่าเมืองที่ปราสาทเมืองสิงห์นี้เดิมชื่ออะไร ชื่อเมืองสิงห์ได้จากการเทียบชื่อเอาจากจารึกปราสาทพระขรรค์ ซึ่งหาก “ศรีชัยสิงห์บุรี” ในจารึกปราสาทพระขรรค์นี้มีชื่อเมืองเดียวกับเมืองสิงห์ที่ปราสาทแห่งนี้ ชื่อนี้จะเป็นอันตกไป

ปราสาทเมืองสิงห์ที่กาญจนบุรี อยู่ในเส้นทางติดต่อกับอาณาจักรพุกามและลังกา ในช่วงนั้นพอดี กลุ่มแม่น้ำแม่กลองปรากฏเมืองโบราณที่มีวัฒนธรรมเขมรตลอดเส้นทางแม่น้ำได้แก่ เมืองราชบุรีเก่า, เมืองโบราณที่ชุมชนรอบสระโกสินารายณ์, เมืองครุฑ และเมืองสิงห์ เป็นต้น (ฝ่ายประมวลเอกสารและจดหมายเหตุ, กาญจนบุรี, 2544: 132-133) เส้นทางการค้าระหว่างพุกาม-ลังกา-เขมรพระนคร ซึ่งมีลุ่มน้ำภาคกลางอยู่ในเส้นทางนี้ ก่อให้ประโยชน์ทางเศรษฐกิจการค้าแก่เขมรพระนครและบ้านเมืองในลุ่มแม่น้ำภาคกลางอย่างมาก ทว่าผลในด้านกลับของการติดต่อกับลังกา ก็ทำให้อิทธิพลเขมรบายันในแถบภาคกลางเสื่อมลงอย่างรวดเร็วเช่นกัน เพราะเป็นเส้นทางที่ก่อให้เกิดการแพร่เข้ามาของพุทธเถรวาทแบบลังกาวงศ์ ซึ่งมีอิทธิพลทางความคิดแก่กลุ่มชนที่ต่อต้านอำนาจรัฐจักรวรรดิกำพูชาในเวลาต่อมา (แซนเลอร์, 2540: 101-104)

ในแง่หนึ่งการสร้างปราสาทใหญ่โตขึ้นที่กาญจนบุรี แทนที่จะสร้างเพียงโอโรคยาศาลาหรือที่พักคนเดินทาง เหมือนอย่างอื่นๆ (จิโต, 2543: 111-112) ก็มีประเด็นที่มองได้ว่า อาจเป็นการต่อกรทางวัฒนธรรมของเขมรพระนคร ที่มีต่อการแพร่เข้ามาอิทธิพลถึงในลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาของพุทธเถรวาทลังกา ควบคู่กับการคุมเส้นทางผลประโยชน์ทางการค้าก็เป็นได้ เพราะการค้าของลัทธิโบราณเป็นธรรมดาอยู่เอง ที่จะเป็นการติดต่การค้าขายกันระหว่างกลุ่มชนต่างวัฒนธรรมต่างความเชื่อทางศาสนา ไม่เฉพาะเป็นการค้าระหว่างคนในวัฒนธรรมศาสนาแบบเดียวกัน ตรงข้ามการค้ากับคนนอกศาสนา เป็นที่มาของการแลกเปลี่ยนและแผ่ขยายอิทธิพลทางวัฒนธรรมไปด้วยในตัว

เมืองครุฑ

ตั้งอยู่ลุ่มแม่น้ำแม่กลอง ตอนใต้ใกล้ปราสาทเมืองสิงห์ แต่เป็นคนละเมืองกัน เพราะอยู่ห่างจากเมืองสิงห์มาช่วงหนึ่ง ปัจจุบันอยู่ในอำเภอไทรโยค บริเวณที่ตั้งของเมืองครุฑ เป็นที่ราบมีภูเขาล้อมรอบ คือ เขาเมืองครุฑทางทิศตะวันตกและทิศเหนือ, เขาแก้วน้อยทางทิศตะวันออกเฉียงเหนือ, เขาแก้วใหญ่ทางทิศตะวันตกเฉียงเหนือ มีห้วยมะไฟเป็นลำน้ำไหลผ่านทางทิศตะวันตก (ฝ่ายประมวลเอกสารและจดหมายเหตุ, กาญจนบุรี, 2544: 141)

ลักษณะผังเมืองเป็นกำแพงดินรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้า วางตัวตามแนวแกนทิศตะวันออก-ตะวันตก มีขนาดความกว้างประมาณ 330 เมตร ยาว 560 เมตร กำแพงดินมีความกว้าง 15 เมตร สูง 3 เมตร แนวกำแพงดินล้อมรอบเพียง 3 ด้าน ทางด้านทิศตะวันตกที่ติดเขาเมืองครุฑกับห้วยมะไฟ ไม่ปรากฏร่องรอยกำแพงดิน (ฝ่ายประมวลเอกสารและจดหมายเหตุ, กาญจนบุรี, 2544: 141)

ภายหลังจากกรมศิลปากรได้เข้ามาดำเนินงานขุดค้นทางโบราณคดี เมื่อปี พ.ศ. 2535 พบฐานศิลาแลง ซึ่งคาดว่าเป็นฐานของศาสนสถานหรือปราสาทประจำเมือง ความสำคัญของเมืองนี้มีการสันนิษฐานแบ่งเป็น 2 เหตุผล เหตุผลข้อแรก ว่าเป็นอโรคยาศาลาประจำเส้นทางแม่น้ำแม่กลอง เหตุผลข้อที่สอง ระบุว่าเมืองนี้อาจเป็นเมืองหน้าด่านของเมืองสิงห์อีกต่อหนึ่ง เพราะมีขนาดเล็กกว่าเมืองสิงห์ แต่อยู่ใกล้เมืองสิงห์อยู่มาก (ฝ่ายประมวลเอกสารและจดหมายเหตุ, กาญจนบุรี, 2544: 141)

อย่างไรก็ตามผู้เขียนเห็นว่าอาจเป็นไปได้ทั้งสองอย่างดังกล่าวก็ได้ ไม่จำเป็นต้องเป็นอย่างใดอย่างหนึ่ง นอกจากนี้ที่สำคัญเมืองนี้ยังพบประติมากรรมครุฑหินทราย เป็นที่มาให้เรียกนามเมืองนี้ว่า “เมืองที่พบครุฑ” หรือ “เมืองครุฑ” (ฝ่ายประมวลเอกสารและจดหมายเหตุ, กาญจนบุรี, 2544: 132) สันนิษฐานว่าเป็นเมืองมีอายุร่วมสมัยกับเมืองสิงห์ที่ปราสาทเมืองสิงห์ กาญจนบุรี และมีตำนานทำวอู่ทองเกี่ยวกับการสร้างเมืองนี้อยู่ในเรื่องเดียวกับเมืองสิงห์ ดังที่กล่าวไว้ข้างต้นแล้ว น่าสังเกตว่าเมืองโบราณในวัฒนธรรมเขมรของย่านลุ่มแม่น้ำแม่กลอง มักมีตำนานประวัติความเป็นมาเกี่ยวข้องกับเรื่องการทำวอู่ทองทั้งสิ้น

เมืองกลอนโด

ตั้งอยู่ที่บ้านกลอนโด ตำบลกลอนโด อำเภอด่านมะขามเตี้ย จังหวัดกาญจนบุรี สิ่งสำคัญที่ปรากฏได้แก่ แนวกำแพงและประตูเมือง กลอนโดเป็นเมืองโบราณในตำนานทำวอู่ทองของเขตลุ่มแม่น้ำแม่กลองอีกแห่งหนึ่ง สันนิษฐานว่าเป็นเมืองร่วมสมัยเดียวกับ

เมืองสิงห์ที่ปราสาทเมืองสิงห์ เมืองครุฑ ที่อำเภอไทรโยค จังหวัดกาญจนบุรี และเมืองโบราณที่สระโกสินารายณ์ อำเภอบ้านโป่ง จังหวัดราชบุรี ลักษณะผังเมืองมีคันดินล้อมรอบ เป็นรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้า ที่บริเวณกึ่งกลางคันดินด้านทิศตะวันตก มีช่องประตู 1 ช่อง (ศิลปากร, 2539: 37) ปัจจุบันมีถนนอยู่รอบเมืองโบราณแห่งนี้ และมีไร่นาข้าวโพดของประชาชน แต่ยังเห็นคันดินอยู่โดยรอบ

เมืองกาญจนบุรีเก่า

ในช่วงที่เขมรพระนครสร้างปราสาทที่เชิงเขาอุทยานไทรโยคอยู่นั้น ก็มีเมืองในวัฒนธรรมแบบพุทธเถรวาทเกิดขึ้นและตั้งอยู่ด้วยร่วมสมัยเดียวกัน คือ เมืองกาญจนบุรีเก่าที่เขาชนไก่ อำเภอลาดหญ้า แม่แม่น้ำแควใหญ่และลำตะเพินไหลผ่าน ตัวเมืองเห็นแผนผังชัดเจนจากภาพถ่ายมุมสูง (จากเขาชนไก่) แม้จะมีการถมคูเมืองเดิมไปหลายแห่ง บางแห่งก็ตื้นเขินเป็นลำรางขนาดเล็กไปแล้วก็ตาม ก็เห็นผังเมืองรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้า วางตัวในแนวแกนทิศตะวันออก-ตะวันตก (ฝ่ายประมวลเอกสารและจดหมายเหตุ, กาญจนบุรี, 2544: 142)

แต่จากโบราณสถานที่ปรากฏ ตลอดแนวต่อกัน ซึ่งพอเห็นขนาดของชุมชนได้ เช่น วัดป่าเลไลยก์, วัดขุนแผน, วัดแม่หม้ายเหนือ, วัดแม่หม้ายใต้, วัดนางพิม, ซากกำแพงเมืองเก่าทางทิศตะวันตกหน้าวัดนางพิม, วัดริมตะเพิน อยู่ติดลำน้ำลำตะเพิน, วัดจันทนสันเขาชนไก่ (ปัจจุบันถูกรื้อทิ้งไปเพื่อทำค่ายฝึกทหารรักษาดินแดน (ร.ด.) แก่กองทัพบกไทย) (ฝ่ายประมวลเอกสารและจดหมายเหตุ, กาญจนบุรี, 2544: 142-143) และวัดเขารักษ์ที่เขาารักษ์นอกเมือง ก็พบว่ากาญจนบุรีเก่าเป็นเมืองใหญ่ในวัฒนธรรมแบบอยุธยา ถึงแม้ว่าวัดเหล่านี้จะไม่เหลือหลักฐานแรกสถาปนาอย่างหลักฐานประเภทหลักสีมา แต่จากสภาพโบราณสถานและตัวศิลปวัตถุ ก็พอจะวิเคราะห์เชื่อมโยงได้ดังนี้

เขาชนไก่

ตั้งอยู่ที่ตำบลลาดหญ้า อำเภอเมือง จังหวัดกาญจนบุรี สูง 270 เมตร บนยอดเขามีที่ราบเตียนอยู่ตอนหนึ่ง กลางลานเตียนนี้มีหินรายรอบเป็นคัน ตั้งอยู่มาก่อนที่กองทัพจะมาสร้างค่ายกองรักษาดินแดน (ร.ด.) ขึ้นที่นี่ คันหินดังกล่าวเป็นรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้า กว้างประมาณ 6 เมตร ยาวประมาณ 12 เมตร และมีหลักหินฝังอยู่หลักหนึ่ง มีบ่อน้ำกว้างประมาณ 1.5 เมตร ลึก 2 เมตร อยู่ใกล้ๆ กัน ตามความเชื่อของท้องถิ่นรุ่นรัตนโกสินทร์ กล่าวกันว่า เป็นสถานที่ที่ขุนแผนทำพินันชนไต่กับพม่ารามัญ (ศิลปากร, 2482: 41)

แต่ผู้เขียนพิจารณาแล้วกลับเห็นว่า เป็นสถานที่ทำศาสนพิธี เพราะเขาชนไก่อยู่ติดเมืองกาญจนบุรีเก่า ถือเป็นภูเขาศักดิ์สิทธิ์ประจำเมืองกาญจนบุรี เช่นเดียวกับเขาหลวงของสุโขทัย, ดอยสุเทพของเชียงใหม่, เขาที่ราชบุรี, เขาทำเทียมของเมืองอุททอง, เขาน้อยเขารัง และเขาโล้น ที่สระแก้ว, เขาพลอยแหวนที่จันทบุรี, พุสีของหลวงพะบาง, พนมกุเลนของเสียมเรียบ ฯลฯ ปัจจุบันลานเขาชนไก่หรือลานพิธีกรรมของชาวเมืองกาญจนบุรีเก่า กองทัพได้สร้างอนุสรณ์สถานศึกษาถนัดยืนขึ้นสวมทับสถานที่ และสร้างศาลเจ้าพ่อเขาชนไก่ไว้ที่ด้านล่างหน้าถนนทางเข้าแทน บดบังและปิดเป็นการเป็นภูเขาศักดิ์สิทธิ์ตามคติความเชื่อของชาวอุษาคเนย์โบราณ

วัดป่าเลไลยก์ (กาญจนบุรีเก่า)

วัดนี้มีพระพุทธรูปปางเลไลยก์ (บางคนว่าปางสมาธิ แต่เมื่อได้เห็นประจักษ์ด้วยตาตัวเองแล้ว ก็ไม่อาจเห็นด้วยเลย) ประดิษฐานในมณฑป ขนาดเทียบเท่ากับวัดโบสถ์ราชเดชะ ใกล้วัดอโยธยา ที่พระนครศรีอยุธยา ขนาดองค์ไม่ใหญ่โตเหมือนหลวงพ่อดำวัดป่าเลไลยก์ เห็นเค้าอยู่ว่าเป็นรูปแบบเดียวกัน แต่ตัวมณฑปเป็นของสร้างสมัยหลัง เพราะเป็นมณฑปก่ออิฐฉาบปูนแล้ว (ฝ่ายประมวลเอกสารและจดหมายเหตุ, กาญจนบุรี, 2544: 145) ภายในวัดสิ่งสักการะที่ตั้งตรงกึ่งกลางพื้นที่วัดขนาดด้วยวิหารสองด้าน ขนานตามแนวทิศเหนือ-ใต้ คือเจดีย์ทรงระฆังกลมบนฐานสี่เหลี่ยม แบบวัดนางพิมที่อยู่ภายในเมืองเดียวกัน

วัดขุนแผน

วัดนี้มีเจดีย์ประธานทรงปราสาทร่วมแบบสมัยกับวัดส้ม วัดลังกา ที่อยุธยา, วัดหน้าพระธาตุ จังหวัดสิงห์บุรี, วัดพระปรางค์ จังหวัดสิงห์บุรี พิจารณาจากตำแหน่งที่ตั้งอยู่กลางระหว่างวัดป่าเลไลยก์กับวัดแม่หม้ายเหนือและวัดแม่หม้ายใต้ จะเท่ากับวัดขุนแผนอยู่กลางเมือง จากรูปแบบที่สอดคล้องกับวัดหน้าพระธาตุ จังหวัดสิงห์บุรี อีกทั้งวัดขุนแผนยังเป็นวัดขนาดใหญ่ที่สุดที่ปรากฏซากในเมืองกาญจนบุรีเก่านี้ ภายในมีอุโบสถวิหารขนาดกว้างขวาง เป็นวัดมีกำแพงแก้ว มีเจดีย์รายแปดเหลี่ยมอยู่โดยรอบ (ฝ่ายประมวลเอกสารและจดหมายเหตุ, กาญจนบุรี, 2544: 143) จึงลงความเห็นว่าวัดขุนแผนคือวัดมหาธาตุของเมืองกาญจนบุรีเก่า

วัดแม่หม้ายเหนือและวัดแม่หม้ายใต้

ตั้งอยู่ถัดจากวัดมหาธาตุขุนแผน ไปทางทิศตะวันตก ภายในซากฐานวิหารและฐานเจดีย์ ฐานวิหารไม่ปรากฏมีเค้ารูปแบบสำเนา จึงไม่น่าเป็นของทำสมัยอยุธยาตอนปลาย เหมือนอย่างที่มีป้ายบอกไว้ ส่วนฐานเจดีย์เห็นเค้าเป็นทรงแปดเหลี่ยมทั้งสองวัด มีถนนตัดผ่ากลางระหว่างสองวัดที่มีรูปแบบคล้ายคลึงกันนี้ แต่ไม่ใช่วัดเดียวกัน เพราะมีระยะห่างกันอยู่หลายฟีก้าว ไม่เหมือนอย่างวัดเจ้าย่า ที่คลองสระบัว จังหวัดพระนครศรีอยุธยา ถนนที่ตัดโดยหน่วยงานราชการ ผ่ากลางวัดทับโบราณสถานเป็นที่อุจาดระหว่างสัญจร จะทำถนนอ้อมไปข้าง เหมือนอย่างวัดสามปลื้มที่ปรีดี พนมยงค์ ตัดถนนอ้อมให้รถวิ่งเป็นวงเวียนไปข้างๆ ก็ไม่ทำให้เสียเวลาสัญจรเท่าไร

วัดนางพิม

นับเป็นวัดเดียวเมืองกาญจนบุรีเก่าที่ไม่ร้าง เพราะมีการก่อตั้งวัดใหม่สวมในที่โบราณสถานเก่า ภายในวัดมีสถูปเจดีย์ทรงระฆังกลมบนฐานสี่เหลี่ยมเตี้ย ตั้งอยู่หน้าวิหาร ก่ออิฐถือปูนแบบอยุธยา ที่สำคัญวัดนี้เป็นวัดเดียวที่ปรากฏหลักฐานหลักสัมาหินทรายแดง ซึ่งทำให้ทราบว่าเป็นโบราณสถานอายุเก่าถึงสมัยอยุธยา (ฝ่ายประมวลเอกสารและจดหมายเหตุ, กาญจนบุรี, 2544: 144)

ปรางค์เขารักษ์

นอกเมืองห่างออกไปช่วงหนึ่ง มีวัดเก่าชื่อวัดเขารักษ์ ตั้งอยู่บนเขารักษ์ อำเภอห้วยกระเจา ถือเป็นเขตอรัญญิกของเมืองกาญจนบุรีเก่า วัดเขารักษ์มีเจดีย์ประธานทรงปรางค์ มีกำแพงล้อมรอบ และมีบันไดทางขึ้นสู่ประตูจำนวนถึง 352 ขั้น กรมศิลปากรได้ดำเนินการขุดค้นและกำหนดอายุว่า พระปรางค์นี้มีอายุอยู่ในสมัยอยุธยาตอนต้น (ฝ่ายประมวลเอกสารและจดหมายเหตุ, กาญจนบุรี, 2544: 188) ในที่นี้ก็ตรงกับสมัยอยุธยาเป็นเจดีย์ทรงปรางค์เก่าองค์เดียวที่พบตั้งอยู่บนยอดเขา จากลักษณะที่มีการทำเพิ่มมุมและไม่มีชั้นเชิงบาตรครุฑ ก็เชื่อว่าคงมีการบูรณะพระปรางค์องค์นี้ในสมัยอยุธยาตอนปลายด้วย ส่วนข้อที่ว่าแรกเริ่มเดิมทีน่าจะเป็นของทำตั้งแต่สมัยอยุธยา ก็แบบเป็นปรางค์มีกำแพงล้อมรอบและบางช่วงก็ก่ออิฐแบบไม่สอปูนตามเทคนิคช่างสมัยอยุธยา

ตำนานพื้นบ้านบอกเล่าเรื่องการสร้างเจดีย์บนเขาและที่มาของชื่อ “เขารักษ์” กล่าวถึงเศรษฐีกับภรรยา มีบ้านอยู่ริมเชิงเขา ต่อมาภรรยาคลอดลูกสาว มีหน้าตาสวยงาม

มาก เศรษฐีผู้เป็นพ่อคิดจะเอาลูกสาวมาเป็นภรรยา ลูกสาวจึงขอให้พ่อสร้างเจดีย์สูงเท่า
นกเขาเหินให้ 1 องค์ แล้วจะยอม เศรษฐีจึงสร้างเจดีย์จนสำเร็จ ลูกสาวขอขึ้นมาชมเจดีย์
และตัดสินใจกระโดดลงมาฆ่าตัวตาย เพื่อหนีการเป็นภรรยาของพ่อเศรษฐี เศรษฐีเสียใจ
มาก จึงสร้างเจดีย์เล็กๆ ครอบกระดูกไว้ และเรียกชื่อเขาลูกนี้ว่า “เขาลูกรัก” ต่อมาชาวบ้าน
เรียกเป็น “เขารักษ์” (ฝ่ายประมวลเอกสารและจดหมายเหตุ, กาญจนบุรี, 2544: 188)

เนื่องจากเป็นเมืองหน้าด่านของกรุงอโยธยา-อยุธยา อยู่ห่างจากด่านเจดีย์สามองค์
ที่สังขละบุรีไม่มาก เมืองกาญจนบุรีจึงเผชิญศึกสงครามอยู่จนถึงสมัยต้นรัตนโกสินทร์
ศึกสุดท้ายที่สร้างความเสียหายหนักแก่เมือง ได้แก่ ศึกลาดหญ้าในสมัยรัชกาลที่ 1 ต่อมา
สมัยรัชกาลที่ 3 จึงทรงให้ย้ายเมืองกาญจนบุรีจากบริเวณนี้ไปตั้งอยู่ที่ริมแม่น้ำแคว บริเวณ
ตำบลปากแพรก เนื่องจากจุดบรรจบกันระหว่างแม่น้ำแควน้อยกับแม่น้ำแควใหญ่ ซึ่งถือเป็น
จุดเริ่มต้นแม่น้ำแม่กลองในจังหวัดกาญจนบุรี (วรวิธ สุวรรณฤทธิ์, 2543 : 57-61)

ชื่อวัดขุนแผน, วัดนางพิม, วัดป่าเลไลยก์, ตลาดนางทองประศรี, เขาชนไก่ ฯลฯ
ได้มาจากการรณคดีเรื่องขุนช้างขุนแผน เดิมวัดมีชื่อชาวบ้านเรียกอยู่ก่อน เช่น วัดป่าเล
ไลยก์ ชาวบ้านเรียกว่า “วัดผ้อก” เพราะองค์พระพุทธรูปห่มจีวรผ่ากลางอก แต่เพราะมี
ผู้รู้ในท้องถิ่น นำเอาชื่อในวรรณคดีมาตั้งเป็นชื่อวัด เพื่อให้เป็นจุดขายทั้งแก่นักท่องเที่ยว
และนักแสวงบุญ ด้วยว่าตามเนื้อเรื่องขุนช้างขุนแผน พลายแก้ว (ขุนแผน) มีมารดา บ้าน
เดิมอยู่บ้านเขาชนไก่ เมื่อบิดาคือขุนไกร ต้องโทษประหารชีวิต เพราะขุนไกรดันไปฆ่าควาย
ของพระเจ้าแผ่นดิน¹ มารดาก็พาพลายแก้วหลบหนีทางการเมืองจากสุพรรณบุรีไปอยู่กาญจนบุรี
ทำอาชีพค้าขายอยู่ตลาดบ้านเขาชนไก่ หรือตลาดนางทองประศรี

¹ เนื้อเรื่องขุนช้างขุนแผน ช่วงตอนขุนไกร บิดาขุนแผนนี้ พิจารณาเห็นว่าเป็นเรื่องประหลาดอยู่ เพราะ
ไม่ค่อยปรากฏว่าพระเจ้าแผ่นดินอโยธยา-อยุธยา จะทรงโปรดเลี้ยงควายเหมือนอย่างพระพันวษาใน
วรรณคดีนี้เลย ครั้นพอควายเกิดคลุ้มคลั่งวิ่งไล่ชีวิตคน ขุนไกรเห็นชีวิตคนสำคัญกว่าควาย จึงคว้าเอา
หอกมาพุ่งซัดควายนั่นตายไปเสีย แทนที่จะเป็นความดีความชอบที่รักษาชีวิตคน พระเจ้าแผ่นดินกลับ
ทรงพิโรธหนัก ว่าขุนไกรบังอาจสังหารควายของพระองค์ จึงสั่งลงโทษประหารชีวิตขุนไกรให้ตายตาม
ควายไป แต่หากพิจารณาจากข้อมูลหลักฐานทางประวัติศาสตร์ จะพบว่าสัตว์ชนิดที่หากล้มตายลงแล้ว
มีผลไปถึงพระเกียรตินั้น คือ “ช้าง” ยิ่งเป็น “ช้างเผือก” ด้วยแล้ว ยิ่งสมเหตุสมผล เพราะช้างเผือก
เป็นสัญลักษณ์แสดงถึงความเป็นพญาจักรพรรดิราชของกษัตริย์อโยธยา-อยุธยา ผู้แต่งวรรณคดีนี้ซึ่ง
เป็นในชั้นรัตนโกสินทร์แล้ว คงเพลิดเพลินกับคำกลอนมากไปหรืออย่างไร ก็สุดจะคาดเดา จึงสำคัญ
ผิดเห็น “ช้าง” เป็น “ควาย” ไปเสียได้

เมื่อมองวรรณคดีขุนช้างขุนแผน ว่าเป็นเรื่องจริง ที่เคยเกิดในอดีต ไม่ใช่เรื่องแต่งขึ้นจากจินตนาการ เมืองกาญจนบุรีเก่าก็เลยถูกทำให้เป็นเมืองขุนช้างขุนแผน เช่นเดียวกับเมืองสุพรรณบุรี ทว่าวัดป่าเลไลยก์ที่สุพรรณบุรี ปรากฏชื่อตามหลักฐานทางประวัติศาสตร์ มีการเรียกสถานที่ดังกล่าวด้วยชื่อนี้อยู่ก่อนแล้ว จนน่าเชื่อว่าผู้แต่งวรรณคดีนี้ต่างหาก ที่นำเอาสถานที่จริงไปแต่งเป็นวรรณคดี

ขณะที่กรณิวัตในกาญจนบุรีเก่า เป็นตรงกันข้าม คือ เอาชื่อสถานที่ในวรรณคดีมาเป็นชื่อสถานที่จริง กรณิอย่างหลังนี้เกิดขึ้นที่เมืองพิตรเก่าเช่นกัน ที่มีการนำเอาวรรณคดีพื้นบ้านอย่างเรื่องไกรทอง มาเป็นชื่อสถานที่สำคัญในย่านเมืองเก่า เพราะความขาดแคลนหลักฐานทางประวัติศาสตร์ แต่อย่างไรเสียการนำเอาชื่อสถานที่ในวรรณคดีมาเป็นชื่อสถานที่จริงนี้ ก็มีในวัฒนธรรมเก่าของทวารวดี-อโยธยา อย่างชื่อ “ทวารวดี” ก็มาจาก “ทวารกา” ในมหากาพย์ภารตยุทธ และ “อโยธยา” ก็นำเอาชื่อมาจากรามายณะ เป็นต้น

เมื่อกล่าวถึงเมืองกาญจนบุรีเก่า คงไม่สามารถละเลยอีกแหล่งโบราณคดีหนึ่งได้ คือ เมืองกาญจนบุรีเก่าที่อำเภอพนมทวน จังหวัดกาญจนบุรี ผู้เขียนได้ทำสำรวจเก็บข้อมูลจากแหล่งโบราณสถานในแถบพนมทวน นำมาเปรียบเทียบกับเมืองอื่นๆ ทั้งในภาคตะวันตกและภาคกลาง โดยเฉพาะอย่างยิ่งโบราณสถานเจดีย์ที่ตั้งอยู่ที่ทุ่งดอนเจดีย์ ที่มีความเชื่อว่าเป็นสถานที่ยุทธหัตถีของสมเด็จพระนเรศวรอีกแห่งหนึ่ง (ฝ่ายประมวลเอกสารและจดหมายเหตุ, กาญจนบุรี, 2544: 147)

บริเวณอำเภอพนมทวนเป็นอีกย่านที่มีความอุดมสมบูรณ์ของเขตพื้นที่กาญจนบุรี เพราะมีแม่น้ำทวนไหลผ่านตัวอำเภอ และยังมีแม่น้ำจรเข้สามพันที่ไหลจากทิศตะวันออกของเขตอำเภอ ไปยังเมืองอุทองและกำแพงแสนตามลำดับ เป็นพื้นที่เหมาะแก่การตั้งถิ่นฐาน แต่ไม่พบร่องรอยแนวคูเมือง มีโบราณสถานตั้งอยู่ เช่น โบราณสถานวัดบ้านน้อย, วัดตะพังตรุ, วัดทุ่งสมอ, วัดบ้านทวน และดอนเจดีย์ (ฝ่ายประมวลเอกสารและจดหมายเหตุ, กาญจนบุรี, 2544: 147-148) แต่ทว่าสถูปเจดีย์ก็มิได้มีรูปแบบที่บ่งชี้ว่าเป็นของมีอายุตกสมัยอโยธยา ยิ่งพระโพธิสัตว์กวนอิมที่วัดทุ่งสมอด้วยแล้ว ก็ยิ่งไม่ใช่ ชื่อชุมชน เช่น ตะพังตรุ, หนองสาหร่าย ที่ไปพ้องกับสถานที่ตามพระราชพงศาวดาร ก็ไม่มีหลักฐานพิสูจน์ได้แน่ชัดว่า เป็นชื่อสถานที่มาแต่เก่าก่อนหรือตั้งขึ้นใหม่

ผู้ช่วยศาสตราจารย์วรุณ สุวรรณฤทธิ์ นักประวัติศาสตร์ท้องถิ่นจากมหาวิทยาลัยราชภัฏกาญจนบุรี ได้ศึกษาพิจารณาข้อมูลหลักฐานต่างๆ เกี่ยวกับกรณียุทธหัตถีแล้ว ได้ข้อสรุปว่า มีการรบกันระหว่างสมเด็จพระนเรศวรกับพระมหาอุปราชามังสามเกียดในอาณาบริเวณพื้นที่พนมทวนจริง แต่ไม่ได้มีการสร้างเจดีย์ยุทธหัตถีขึ้นแต่อย่างใด (วรุณ สุวรรณฤทธิ์, 2543: 62-65)

ที่สำคัญนอกจากนี้ชาวบ้านในชุมชนละแวกย่าน ส่วนใหญ่ก็ไม่ใช่ว่าชุมชนนี้มาแต่ดั้งเดิม หากแต่เป็นกลุ่มชาติพันธุ์ลาวที่เข้ามาอยู่ภายหลัง รูปแบบเจดีย์ที่ตอนเจดีย์จึงแสดงให้เห็นอิทธิพลของการสร้างสรรค์ตามแบบศิลปกรรมลาว ซึ่งเป็นหลักฐานสำคัญเกี่ยวกับการตั้งถิ่นฐานของกลุ่มชาติพันธุ์ลาวในเขตกาญจนบุรี คละปนกับโบราณสถานของชุมชนสมัยอยุธยาตอนปลาย (ดูความเห็นของคณะกรรมการพิจารณาปัญหาเรื่องตอนเจดีย์ โดยกรมศิลปากรในการพิจารณาเมื่อปี พ.ศ. 2518 ใน ศิลปากร, 2518) ที่เหลือตกทอดในพื้นที่ ตัวเมืองเก่าได้ร้างไป เมื่อมีการย้ายเมืองกาญจนบุรีไปอยู่ที่ตำบลปากแพรก ในอำเภอเมืองกาญจนบุรีปัจจุบัน

เขาวายพระเพลิง-พระแท่นดงรัง

นอกจากที่พนมทวน ในเขตกาญจนบุรียังมีโบราณสถานที่ประวัติทางการไม่ทราบสมัยแรกสร้างอยู่อีกแห่งหนึ่ง คือ พระแท่นดงรัง ซึ่งเป็นสังเวชนียสถานจำลอง ตั้งอยู่บนเขาวายพระเพลิง ที่อำเภอท่ามะกา จังหวัดกาญจนบุรี เดิมขึ้นกับแขวงเมืองราชบุรี จึงน่าจะเชื่อว่าสมัยก่อนพระแท่นดงรังนี้จะอยู่ในเขตวัฒนธรรมของลุ่มน้ำแม่กลองทางด้านราชบุรี เพราะอยู่ใกล้และมีเส้นทางคมนาคมติดต่อได้สะดวกกว่าเมืองกาญจนบุรีเก่า (ฝ่ายประมวลเอกสารและจดหมายเหตุ, กาญจนบุรี, 2544: 147)

พระแท่นดงรังเป็นสังเวชนียสถาน จำลองสถานที่ดับขันธปรินิพพานของพระพุทธเจ้า มีลักษณะเป็นเตี้ยนอน ทำจากศิลาเนื้อแข็ง มีวิหารเก่าครอบอยู่ เดิมมีต้นรังสองต้นอยู่ด้านข้าง วิหารมีกำแพงแก้ว, ประติมากรรมสิงห์หน้าวิหาร, พระพุทธรูปจำลอง, เจดีย์ และหลักศิมา นอกวิหารติดกัน มีวิหารพระอานนท์ และวิหารพระทรมานกาย เนื่องจากพระแท่นและวัด เป็นส่วนหนึ่งของโบราณสถานเขาวายพระเพลิง จึงปรากฏมีวัตถุโบราณอย่างอื่นที่เกี่ยวข้องอยู่บนกวัด แต่ตั้งอยู่บนเขาเดียวกัน ได้แก่ บ่อบัวนพระโอษฐ์, เจดีย์และกองศิลา, แท่งหินบดยา เป็นต้น (ฝ่ายประมวลเอกสารและจดหมายเหตุ, กาญจนบุรี, 2544: 148-149)

พิจารณารูปแบบศิลปกรรม แม้ของสำคัญเช่นองค์พระแท่น, แท่งหินบดยา, บ่อ
บัวพระโอษฐ์ จะทำจากวัสดุศิลาเนื้อแข็ง แต่การปรากฏรอยพระพุทธรูปที่ไม่สลักฝังมุข
เป็นของจำลองพระพุทธรูปที่สระบุรี นิยมทำในสมัยพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ จึงมีการ
สันนิษฐานกันว่าวัดสร้างในสมัยพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ (ฝ่ายประมวลเอกสารและ
จดหมายเหตุ, กาญจนบุรี, 2544: 149) แต่การเอาพระพุทธรูปไม้แกะสลัก ซึ่งเป็นของ
เคลื่อนย้ายมาจากที่อื่นได้ มาเป็นตัวแทนอายุการสร้างวัด ตลอดจนพระแท่นดูไม่เหมาะสม
เพราะวัสดุพระแท่นเป็นของเก่าก่อนสมัยอยุธยาตอนปลาย และยังมีความสัมพันธ์กับ
โบราณวัตถุบนเขาฉวยพระเพลิงอย่างอื่น

หลักฐานจากเจดีย์ เป็นเจดีย์เพิ่มมุนขนาดย่อม มีลายประดับแบบเจดีย์ทรงเครื่อง
ที่นิยมทำในสมัยต้นรัตนโกสินทร์ สอดคล้องตามประวัติเป็นทางการที่ระบุว่า พระมหา
กษัตริย์สมัยรัตนโกสินทร์ทุกพระองค์ล้วนเคยเสด็จมาที่วัดนี้ (ฝ่ายประมวลเอกสารและ
จดหมายเหตุ, กาญจนบุรี, 2544: 147) ขณะที่หลักฐานหลักสี่มา ซึ่งเป็นหลักฐานเกี่ยวกับการ
การสร้างวัด สถาปนาพระวิหารโดยตรง หลักสี่มาเป็นหลักสี่มามีหอนสองข้างและมีเครื่อง
ประดับสังวาล เป็นลายประดับสังวาลย์คล้ายคลึงกับเครื่องประดับสังวาลย์ของพระ
ประธานวัดหน้าพระเมรุ อยุธยา อีกทั้งหลักสี่มาแบบนี้ยังพบที่วัดศาลาปูน อยุธยา ซึ่ง
กำหนดอายุได้ไม่เกินรัชกาลสมเด็จพระเจ้าปราสาททอง จึงสรุปความเห็นได้ว่าวัดสร้าง
ในรัชกาลสมเด็จพระเจ้าปราสาททอง ต่อมา มีการนำเอาพระพุทธรูปไม้สลักของ
พระเจ้าอยู่หัวบรมโกศมาประดิษฐานภายในวัด

ประติมากรรมรูปสิงห์ 2 ตัว ที่หน้าวิหาร ดูเผินๆ มีรูปแบบคล้ายสิงห์วัดธรรมิกราช,
วัดแมนางปลื้ม ที่อยุธยา แต่ได้ข้อมูลจากคำบอกเล่าของพระที่วัด ว่าเป็นของที่นำมา
ติดตั้งประดับไว้ภายหลังโดยเจ้าอาวาสวัด จึงไม่อาจนำเอาไปเป็นหลักฐานสมัยโบราณได้
พิจารณาวัสดุที่หักเห็นสมตามที่ได้รับคำบอกเล่า เพราะวัสดุเป็นแท่งหล่อปูนปั้น พิจารณา
อย่างอื่นประกอบก็เห็นว่าประติมากรรมสิงห์นี้ไม่สัมพันธ์กับความเป็นสังเวชนียสถานของ
พุทธลังกาในย่านนี้แต่อย่างใดเลย

ส่วนองค์พระแท่นดงรัง เป็นของเก่าที่สัมพันธ์กับสังเวชนียสถานอื่นที่อยู่
ห่างไกลออกไป เช่น พระพุทธรูปที่สระบุรี แต่จะถึงตลสมยทวารวดี (ระหว่างพุทธศตวรรษ
ที่ 11-16) คงไม่อาจจะบูชเช่นนั้นได้ เพราะสังเวชนียสถานประเภทนี้มีความสัมพันธ์กับพุทธ
เถรวาทลังกา ปัญหาคือหากวัดนี้สร้างในรัชกาลสมเด็จพระเจ้าปราสาททอง แล้วทำไมถึง

ไม่มีบันทึกเป็นทางการ เพื่อเป็นเกียรติแด่สมเด็จพระเจ้าปราสาททองตามประเพณีหลักฐานจากหลักศิมาบอกเราตรงนี้ได้ดีกว่า เพราะเดิมมีฐานะเป็นวัดราษฎร์ วัดที่ชาวบ้านในละแวกย่านสร้างกันขึ้นในรัชกาลสมเด็จพระเจ้าปราสาททอง ไม่ใช่วัดที่สร้างโดยทางการกรุงศรีอยุธยา หลักศิมาเป็นศิมาเดี่ยว ไม่ใช่ศิมาคู่แบบวัดหลวงอื่นๆ เพิ่งสถาปนาเป็นวัดหลวงในสมัยพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ 9 นี้เอง (ฝ่ายประมวลเอกสารและจดหมายเหตุ, กาญจนบุรี, 2544: 148)

สรุปคือมี 3 อย่างที่ต้องพิจารณาแยกกันจากการพิจารณาหลักฐานต่างๆ ข้างต้น พระแท่นดงรัง เป็นของมีอายุตกลสมัยอยุธยา รุ่นหลังพุทธศตวรรษที่ 17 ร่นขึ้นมาเป็นอย่างน้อย และเป็นของเกี่ยวข้องกับพุทธศาสนาลังกาที่ราชบุรี ตัววัดสร้างโดยราษฎรชาวบ้านที่มีถิ่นฐานอยู่ละแวกย่านเขาถวายเป็นพระเพลิงในสมัยพระเจ้าปราสาททอง ตกถึงรัชกาลสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ ได้ทรงพระกรุณาพระราชทานพระพุทธรูปที่ไม่สลักให้แก่ชาวชุมชนเขาถวายเป็นพระเพลิง

เมืองโกสินารายณ์

โบราณสถานเนื่องในศาสนาพุทธมหายานอิทธิพลเขมรนครธม นอกจากปรากฏที่ปราสาทเมืองสิงห์แล้ว ในกลุ่มแม่น้ำแม่กลองยังมีปรากฏอยู่ที่อำเภอบ้านโป่ง จังหวัดราชบุรี บริเวณที่ตั้งของสระโกสินารายณ์ บริเวณดังกล่าวนี้ตั้งอยู่ริมแม่น้ำแม่กลองทางทิศตะวันออก อยู่ในเส้นทางคมนาคมเดียวกับที่จะเดินทางไปยังปราสาทเมืองสิงห์ในกาญจนบุรี

บริเวณสระโกสินารายณ์เป็นที่ตั้งของชุมชนเมืองในวัฒนธรรมเขมรนครธม หลักฐานยืนยันข้อนี้อยู่ในรูปสระบารายขนาดใหญ่ที่เรียกว่า “สระโกสินารายณ์” ร่องรอยสถาปัตยกรรมปราสาทเขมรขนาดย่อมหรือโรคยาศาลา เรียกว่า “จอมปราสาท” และการค้นพบประติมากรรมพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรเปล่งรัศมี ทั้งสามอย่างนี้กรมศิลปากรระบุว่ามีความสัมพันธ์กับปราสาทเมืองสิงห์และเมืองครุฑที่กาญจนบุรี สร้างระหว่าง พ.ศ. 1700-1750 (ศิลปากร, 2520: 13)

สระโกสินารายณ์เป็นสระบารายรูปสี่เหลี่ยมจัตุรัส สร้างตามคติจักรวาล 4 ทิศ ประกอบด้วยสระนาค, สระจระเข้, สระมังกร และสระแก้ว คล้ายคลึงและร่วมสมัยกับสระอภิเษกที่บ้านท่าเสาดีจ ริมแม่น้ำท่าว่า ในเขตจังหวัดสุพรรณบุรี สถาปัตยกรรมปราสาทขนาดย่อมหรือจอมปราสาท มีลักษณะคล้ายปราสาทขนาดย่อมที่เมืองสิงห์ กาญจนบุรี และปราสาทกำแพงแลงที่เพชรบุรี ทั้งสองแห่งอยู่ไม่ไกลจากสระโกสินารายณ์นี้

หลังพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 สิ้นพระชนม์ เมืองโบราณที่สระโกสินารายณ์นี้คงหมดความสำคัญลง กลายเป็นชุมชนทางศาสนาของคนพื้นถิ่นพุทธมหายานแบบเขมรนครธม ร่องรอยปรากฏยังพบส่วนขยายของจอมปราสาทที่อาจเป็นผลของการสร้างไม่แล้วเสร็จมากกว่าจะเป็นการพังทลายไปตามกาลเวลา ดูเป็นเมืองขนาดเล็กเมื่อเทียบกับเมืองที่ปราสาทเมืองสิงห์และ “ศรีชัยวัชรปุระ” ที่นครพริบพรี-เพชรบุรี (ศิลปากร, 2520: 11) แต่สระบารายทั้ง 4 ของที่นี่น่าจะยังถูกใช้ในการพิธีสำคัญเนื่องในศาสนาพราหมณ์ของกลุ่มแม่น้ำแม่กลองเรื่อยมาจนถึงสมัยอยุธยา เพราะขนาดของสระที่กว้างกว่าสระอภิเชกที่สุพรรณบุรี ซึ่งใช้ในการพิธีของราชสำนักอยุธยา-อยุธยา เป็นลักษณะของร่องรอยของการขุดขยายเพิ่มเติม ชาวเมืองราชบุรีจึงน่าจะยังคงใช้น้ำจากสระนี้ แต่ที่สระอภิเชกมีขนาดเล็กกว่านั้น ไม่ใช่เพราะขาดการปรับปรุง หากแต่ปรับปรุงโดยการขุดสระอื่นเพิ่มตั้งอยู่ใกล้ติดกัน

ปัจจุบันสระน้ำโกสินารายณ์เป็นสถานที่ท่องเที่ยวพักผ่อนหย่อนใจ หน่วยงานราชการจังหวัดราชบุรี ได้สร้างมณฑปประดิษฐานพระประธานเอาไว้ให้ประชาชนได้สักการะ ดูเป็นของแปลกตาสำหรับโบราณสถานเนื่องในพุทธมหายานแบบเขมร ประชาชนในท้องถิ่นมีความเชื่อเรื่องความศักดิ์สิทธิ์ของน้ำในสระนี้ (ยนต์ ชุ่มจิต, 2547: 271-272) ขณะที่จอมปราสาทกลายเป็นศาลพระภูมิ ตั้งอยู่ในโรงงานผลิตกระดาศ แต่สามารถติดต่อขอเข้าไปชมได้ เนื่องจากกรมศิลปากรได้ขอความร่วมมือกับทางโรงงานเอาไว้ และทางโรงงานก็อนุญาตให้เข้าไปเยี่ยมชมได้ ถือเป็นเอกชนที่ให้ความร่วมมือกับทางการในเรื่องศิลปวัฒนธรรมเป็นอย่างดีอีกแห่งหนึ่ง

ข้อความจารึกปราสาทพระขรรค์สมัยพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 กล่าวถึงเมืองหนึ่งตั้งอยู่ระหว่าง “ศรีชัยสิงห์ปุระ” (เมืองสิงห์) กับ “ศรีชัยราชปุระ” (ราชบุรี) มีชื่อเรียกว่า “ศรีศัมพุกปฏฺญนะ” นายตรี อมาตยกุล เป็นนักโบราณคดีคนแรกๆ ที่ให้ข้อสันนิษฐานว่า “ศรีศัมพุกปฏฺญนะ” ที่กล่าวถึงในจารึกปราสาทพระขรรค์นี้คือ เมืองโบราณที่สระโกสินารายณ์ (ศิลปากร, 2520: 10) พิจารณาจากตำแหน่งที่ตั้งกล่าว ก็เห็นสอดคล้องตรงกับตำแหน่งที่ตั้งของชุมชนเมืองที่สระโกสินารายณ์แห่งนี้ ยกเว้นแต่หากศรีชัยสิงห์ปุระหมายถึงที่อื่น เช่น ที่สิงห์บุรีเก่า ดังที่จิตร ภูมิศักดิ์ เสนอไว้ (จิตร ภูมิศักดิ์, 2547: 262) ก็จะต้องปรับเปลี่ยนความเชื่อตรงนี้

ยังมีความเห็นที่ต่างออกไปจากนี้ เช่น ม.ร.ว. สุริยวุฒิ สุขสวัสดิ์ เห็นว่าสระโกสินารายณ์อาจเป็นชุมชนที่ตั้งของศาสนสถานและหรือชุมทางการค้า โดยที่ไม่ได้เป็นที่ตั้งของหน่วยทางสังคมวัฒนธรรมที่นิยามได้ว่า มีลักษณะเป็น “เมือง” อย่างเต็มตัว เพราะเหตุว่า :

“การตั้งชุมชนในวัฒนธรรมร่วมแบบเขมรนั้นอาจตั้งขึ้นในรูปแบบที่มีรูปทรงไม่สม่ำเสมอที่ไม่มีคูน้ำและคันดินล้อมรอบได้ ชุมชนเหล่านี้อาจตั้งอยู่ในที่ราบหรือบนเชิงเขา โดยการสร้างสระน้ำขนาดใหญ่และศาสนสถานประจำชุมชนเหล่านั้น ชุมชนที่กล่าวถึงนี้ได้แก่ บริเวณปราสาทเมืองต่ำ อำเภอประโคนชัยและบริเวณปราสาทเขาพนมรุ้ง อำเภอนางรอง จังหวัดบุรีรัมย์ เป็นต้น ชุมชนทั้งสองแห่งนี้อยู่ห่างไกลจากลำน้ำขนาดใหญ่ ด้วยเหตุนี้จึงต้องสร้างสระน้ำขนาดใหญ่ อันได้แก่ ทะลเมืองต่ำที่ชุมชนบริเวณปราสาทเมืองต่ำ สำหรับชุมชนบริเวณปราสาทเขาพนมรุ้งซึ่งตั้งอยู่บนเนินเขานั้นก็ได้พยายามปรับปรุงขุดขยายคลองภูเขาไฟซึ่งดับแล้วให้เป็นบารายเพื่อกักเก็บน้ำด้วยกรรมวิธีการทน้ำแบบเหมืองฝายขนาดเล็ก นอกจากนี้ยังมีศาสนสถานอีกหลายแห่งที่มักสร้างบารายขนาดเล็กหรือขนาดใหญ่ประจำศาสนสถาน อาทิเช่น ปราสาทสระกำแพงน้อย ปราสาทสระกำแพงใหญ่ จังหวัดศรีสะเกษ โบราณสถานที่สระโกสินารายณ์ จังหวัดราชบุรี และปราสาทวัดกำแพงแลง จังหวัดเพชรบุรี เป็นต้น หรือแม้แต่เมืองพิมายซึ่งตั้งอยู่บนฝั่งแม่น้ำมูลก็มี การขุดสระหรือบารายภายในเมืองและในเขตศาสนสถาน เช่นเดียวกัน” (สุริยวุฒิ สุขสวัสดิ์, 2537: 32-33)

จากการสำรวจของผู้เขียน พบว่าบริเวณสระโกสินารายณ์มีคูน้ำล้อมรอบรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้า วางตัวในแนวแกนทิศตะวันออก-ตะวันตก ขนานกับลำน้ำแม่กลองที่อยู่ทางทิศใต้ มีขนาดกว้างครอบคลุมพื้นที่กว่า 3 ส่วน 4 ของย่านริมฝั่งแม่น้ำแม่กลองของอำเภอบ้านโป่ง จังหวัดราชบุรี ศูนย์กลางของอาณาบริเวณภายในคูน้ำ อยู่ที่จอมปราสาทปัจจุบันกลายเป็นศาลพระภูมิ ตั้งอยู่ในโรงงานผลิตกระดาษบริษัทสยามคราฟท์จำกัด กรมศิลปากรยังขุดค้นพบโบราณวัตถุเนื่องในวัฒนธรรมเขมรโบราณ ทำจากวัสดุหินทรายแดง ปัจจุบันจัดแสดงอยู่ในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติโกสินารายณ์ ซึ่งเพิ่งก่อตั้งเมื่อปี พ.ศ. 2557

นอกจากนี้บริเวณตอนใต้ของคูน้ำ ด้านติดกับแม่น้ำแม่กลอง ยังมีร่องรอยชุมชนโบราณรุ่นหลังเขมรพระนคร อยู่ทั่วโกสินารายณ์ โบสถ์เก่าของวัดนี้ได้รับการบูรณะในปี พ.ศ. 2479 หลักฐานปีบูรณะนี้มีระบุไว้ในกระเบื้องหลังคาด้านบน แต่จากที่มีหลักศิมา

หินทรายแดงขนาดเล็ก ทำให้ทราบถึงความเก่าแก่ของสถานที่ หลักสีม้างกล่าวส่วนใหญ่ ถูกสกัดทำลายตลอดลายใหม่ จนมีขนาดเล็กลง แต่ยังปรากฏรูปแบบตลอดลายเดิมให้สังเกต เห็นที่สีม้างเอกหน้าโบสถ์ ลายคล้ายสีม้างลุ่มราชบุรี แถบวัดบางลี่เจริญธรรม, วัดโคกหม้อ, วัดหลุมดิน เป็นต้น

จึงน่าจะเชื่อว่าบริเวณสระโกสินารายณ์เป็นที่ตั้งของเมืองเก่าและอาจจะเป็นชุมชนโบราณของชาวบ้านโป่ง จังหวัดราชบุรี เพราะอยู่ในเส้นทางแพรกน้ำสำคัญหนึ่งของแม่น้ำแม่กลองตอนบน เชื่อมระหว่างนครปฐม, ราชบุรี, กาญจนบุรี ซึ่งโดยวัฒนธรรมในอดีต ดูจะสัมพันธ์กับกลุ่มเมืองโบราณเนื่องในวัฒนธรรมเขมรอย่างเมืองสิงห์ที่ปราสาทเมืองสิงห์, เมืองครุฑ, เมืองกลอนโค ในเขตกาญจนบุรี อยู่มาก เนื่องจากอยู่ไม่ไกลกัน

ที่สำคัญเมืองนี้ยังเป็นเมืองมีเจ้าผู้ปกครองเป็นกษัตริย์ ซึ่งเป็นเครือญาติกับกษัตริย์ละโว้-อโยธยา ปรากฏหลักฐานอยู่ในจารึกที่ฐานพระพุทธรูปศิลาทราย ประดิษฐานอยู่ที่วัดพระศรีรัตนมหาธาตุ เมืองลพบุรี มีข้อความระบุว่า “นายก อารชวะ เป็นอธิปัตย์แห่งเมืองตั้งคุ และเป็นโอรสของพระราชแห่งคามพูกะ ได้สร้างรูปพระมุนีองค์นี้” (ราชบัณฑิตยสถาน, 2542: 480)

การขุดสระน้ำบารายขนาดใหญ่ขึ้นที่นี้ ทั้งที่อยู่ใกล้ชิดติดกับแม่น้ำแม่กลอง มีแหล่งน้ำอุดมสมบูรณ์มากพอ เหตุผลนั้นเช่นเดียวกับกลุ่มสระอภิเชกที่ริมแม่น้ำท่าว่า จังหวัดสุพรรณบุรี กล่าวคือไม่ใช่เหตุผลเพราะแล้งหรือขาดแคลนน้ำ แต่เป็นเหตุผลทางด้านสังคมวัฒนธรรม ที่ชนชั้นปกครองต้องการแบ่งแยกน้ำให้มีความศักดิ์สิทธิ์เพื่อใช้ในการพระราชพิธี ซึ่งต้องเป็นน้ำที่แยกต่างหากจากน้ำที่ใช้อุปโภคบริโภคของไพร่ราษฎรหรือน้ำที่ใช้เป็นทางสัญจร เป็นน้ำที่สงวนไว้ใช้แต่เฉพาะพราหมณ์และชนชั้นสูงเท่านั้นนั่นเอง

เมืองราชบุรีเก่า

แม่น้ำแม่กลองบริเวณตัวเมืองราชบุรี มีขนาดกว้างกว่าบริเวณอื่น แม้แต่บริเวณปากน้ำที่สมุทรสงคราม อีกทั้งลำน้ำที่ราชบุรี ยังมีลักษณะไม่คดเคี้ยว อยู่ห่างจากปากน้ำที่อัมพวาอยู่ช่วงหนึ่ง ทำให้เป็นที่ปลอดภัยจากการรุกรานทางทะเล อีกทั้งสภาพชัยภูมิที่ด้านหลังเมืองราชบุรี เป็นที่ตั้งของภูเขาสำคัญอย่างเขาสูง, เขาแร้ง, เขาพระยาปราบ และเขาจอมพล (ศิลปากร, 2509: 64-70) บริเวณที่มีโบราณสถานและพบศิลปวัตถุโบราณหนาแน่น สมัยทวารวดีในย่านตัวเมืองจะอยู่ที่บริเวณภูเขาทั้งสามลูกข้างต้น โดยเฉพาะที่ถ้ำฤๅษี วัดราชสิงขร (เขาสูง), ถ้ำผาโธ, ถ้ำจันและถ้ำจาม ในอุทยานสวนหินเขาสูง พบ

พระพุทธรูปสลักศิลาทวารวดีและอื่นๆ อีกมากมาย นั่นเพราะสมัยต้นทวารวดี เมืองราชบุรี ตั้งอยู่ริมชายฝั่งทะเล ภูเขาเป็นแหล่งปลอดภัย และเมื่อชุมชนขยายตัวไปยังริมฝั่งแม่น้ำแม่กลองมากขึ้น ภูเขาเดิมที่เป็นถิ่นที่อยู่ครั้งบรรพชน ก็ถูกยกสถานะให้เป็นภูเขาศักดิ์สิทธิ์ประจำเมือง (ศิลปากร, 2509: 59-61)

จากสภาพภูมิประเทศที่เป็นภูเขาดังตระหง่านอยู่กลางทุ่ง เรียกว่า “ทุ่งเขาสูง” ในฤดูฝนสัตว์จำพวกงูและสัตว์เลื้อยคลานอื่นๆ จะอพยพไปอยู่บนภูเขา ชาวบ้านพบงูหลากหลายชนิดบนภูเขา และเชื่อกันว่าที่ถ้ำมีดในภูเขา ซึ่งมีหลายถ้ำ เป็นที่อยู่ของงูยักษ์เหมือนความเชื่อเรื่อง “นาค” ที่เป็นคำเรียกชนพื้นเมืองเดิมก่อนการเข้ามาของพุทธศาสนา การปรากฏศิลปกรรมโบราณจารึกผนังถ้ำ, ภาพสลัก, ข้าวของเครื่องใช้, ประติมากรรมรูปเคารพต่างๆ อยู่ภายในถ้ำสำคัญ เช่น ถ้ำฤๅษี (ศิลปากร, 2509: 61-64) ก็เป็นสิ่งที่สะท้อนว่าเขาสูงเป็นที่อยู่ของมนุษย์ในสมัยโบราณ ภายหลังเมื่อเปลี่ยนความเชื่อทางศาสนา ก็ออกจากถ้ำมาอยู่ที่ราบริมฝั่งแม่น้ำ เกิดเป็นชุมชนเมืองริมฝั่งแม่น้ำขึ้น

เป็นพัฒนาการทางประวัติศาสตร์สังคม ที่คล้ายคลึงกับเมืองโบราณอู่ทอง ที่แต่เดิมอยู่อาศัยกันบนภูเขา ครั้นสภาพธรรมชาติเปลี่ยนแปลงพร้อมกับการเข้ามาของคติความเชื่อทางศาสนาจากอินเดีย ก็อพยพย้ายถิ่นฐานกันลงมาอยู่ที่ราบริมฝั่งแม่น้ำ ยกให้ภูเขาอันเป็นถิ่นที่อยู่เดิมแต่ครั้งบรรพชนเป็นภูเขาศักดิ์สิทธิ์ประจำเมือง เป็นที่อยู่ของนาคบ้าง ฤๅษีบ้าง หรือเป็นที่ประดิษฐานของสิ่งเคารพสักการะ หากสิ่งเคารพสักการะนั้นเป็นประติมากรรมเนื่องในพุทธศาสนา ก็หมายความว่า พุทธศาสนาที่มีอิทธิพลในพื้นที่ราบได้ขยายขยายไปมีอิทธิพลครอบคลุมพื้นที่ของคติความเชื่อดั้งเดิม ควบคู่กับที่บนพื้นที่ราบกลางตัวเมืองใหญ่นั้น ก็ได้มีการสร้างมหาธาตุหลวง เป็นศูนย์กลางของเมือง สมมติให้เป็นตัวแทนเขาพระสุเมรุ แกนกลางของจักรวาล (สนอดกราส, 2537: 220-222)

ตกลึงสมัยอยุธยา-อยุธยา แหล่งโบราณสถานที่พบศิลปวัตถุร่วมสมัย มักอยู่ที่ริมสองฝั่งแม่น้ำแม่กลอง ได้แก่ วัดมหาธาตุวรวิหาร, วัดอรัญญิกาวาส, เจดีย์หัก (วัดเจติยาราม), กำแพงเมืองราชบุรี, วัดโคกหม้อ, วัดชวรเหลือหรือวัดเขาเหลือ, วัดหลุมดิน, วัดเพลง (ร้าง), วัดพญาไม้, วัดช่องลม เป็นต้น (ฝ่ายประมวลเอกสารและจดหมายเหตุ, ราชบุรี, 2544: 63-66) ตัวเมืองราชบุรีเก่าตั้งอยู่ฝั่งตะวันออกเชิงใต้ของแม่น้ำแม่กลอง การกระจายตัวของโบราณสถานสองฝั่งแม่น้ำ ทำให้เห็นร่องรอยการปรับปรุงผังเมืองในอดีต ทั้งนี้ร่องรอยการปรับปรุงแสดงให้เห็นวัตถุประสงค์ที่ต้องการคุ้มครองชุมชนแม่น้ำแม่กลองอย่างเห็นได้ชัด

ทำให้เมืองราชบุรีมีลักษณะเป็นเมืองเอกแตก มีช่วงตอนที่แม่น้ำผ่ากลางเมือง เหมือนอย่างเมืองพิษณุโลก, เมืองสุพรรณบุรี, เมืองแพร่ศรีราชา, เมืองสามโคก เป็นต้น

ส่วนที่เป็นคูเมืองทางทิศตะวันออกเฉียงใต้ นั้น เป็นที่ตั้งของวัดมหาธาตุวรวิหาร วัดนี้มีความสำคัญไม่ใช่แต่เฉพาะเมืองราชบุรี เพราะมีความเกี่ยวข้องถึงการเข้ามาของสองอารยธรรมคือ พุทธเถรวาทแบบลังกา กับพุทธมหายานแบบเขมร พื้นที่วัดจึงแบ่งเป็น 2 ส่วน ปัจจุบันมีถนนผ่ากลาง 2 ส่วนนี้ ส่วนแรกอยู่ฝั่งทางทิศเหนือ เป็นที่ตั้งของมณฑป, เจดีย์ และโบสถ์เก่าเนื่องในพุทธเถรวาท ขณะที่ฝั่งตรงข้ามทางทิศใต้ เป็นที่ตั้งของปราสาทเขมร สร้างอย่างยิ่งใหญ่อลังการ แสดงออกถึงความยิ่งใหญ่ของเขมรพระนครด้วย พระปราสาทนี้เป็นของเก่า กำหนดอายุแรกสร้างอยู่ที่ราวพุทธศตวรรษที่ 17-18 เป็นอย่างน้อย และมีการบูรณะซ่อมแซมในพุทธศตวรรษที่ 22-23 แสดงออกถึงการแข่งขันทางวัฒนธรรมระหว่างพุทธเถรวาทลังกากับพุทธมหายานแบบเขมร ฝ่ายประมวลเอกสารและจดหมายเหตุ, ราชบุรี, 2544: 62)

วัดมหาธาตุวรวิหาร ราชบุรี

ปรากฏร่องรอยความเก่าแก่ของสถานที่อยู่หลายประการ ตั้งแต่องค์พระปราสาท 5 ยอด มีโคปุระ บันไดทางขึ้นทางทิศตะวันออก มีระเบียงล้อมรอบ สะท้อนคติจักรวาล มีเขาพระสุเมรุเป็นศูนย์กลาง ซึ่งมีองค์พระปราสาทเป็นตัวแทน มีระเบียงล้อมรอบรูปสี่เหลี่ยมจัตุรัส ภายในระเบียงมีพระพุทธรูปหินทรายแดง ประดิษฐานเรียงกันอยู่มากมาย โครงสร้างแบบนี้เป็นแบบแผนเดียวกันกับวัดพุทไธสวรรย์ จังหวัดพระนครศรีอยุธยา, วัดพระศรีรัตนมหาธาตุ จังหวัดสุพรรณบุรี, วัดพระศรีรัตนมหาธาตุ จังหวัดพิษณุโลก, วัดมหาธาตุ จังหวัดพระนครศรีอยุธยา, วัดมหาธาตุ จังหวัดเพชรบุรี เป็นต้น (ฝ่ายประมวลเอกสารและจดหมายเหตุ, ราชบุรี, 2544: 62)

ผาผนังภายในคูหาปราสาทประธาน ทุกด้านมีจิตรกรรมภาพอดีตพระพุทธเจ้าตามคติมหายาน และภาพพุทธประวัติ เขียนด้วยสีแดง, น้ำตาล, ดำ และสีเหลือง ปัจจุบันมีสภาพที่ค่อนข้างลบเลือน เนื่องจากพื้นรองรับชั้นฉาบด้วยดินเสื่อมสภาพลง เหลือชัดเจนเป็นรูปร่างเฉพาะผาผนังด้านทิศเหนือและทิศใต้ ภาพอดีตพระพุทธเจ้าตามคติมหายานพบได้ทั่วไปตามวัดที่มีอายุถึงสมัยอยุธยา ได้แก่ วัดพระศรีรัตนมหาธาตุ เมืองลพบุรี, วัดมหาธาตุ เมืองเพชรบุรี, วัดพระราม วัดมหาธาตุ วัดราชบูรณะ จังหวัดพระนครศรีอยุธยา เป็นต้น

เช่นเดียวกับเมืองที่ปราสาทเมืองสิงห์ จังหวัดกาญจนบุรี, เมืองครุฑ ในเขตกาญจนบุรี, เมืองโบราณโกสินารายณ์ ที่อำเภอบ้านโป่ง และชุมชนอื่นๆ ย่านนี้ที่ปรากฏร่องรอยหลักฐานศิลปกรรมแบบเขมร-ละโว้ ก็มักจะมีตำนานบอกเล่าประวัติการสร้างเกี่ยวข้องกับ “ท้าวอุทอง” วัดมหาธาตุวรวิหารนี้ก็มีตำนานเล่าว่าสร้างโดยท้าวอุทองพร้อมๆ กับที่ทรงสร้างเมืองราชบุรี ที่ฝั่งตะวันตกของแม่น้ำแม่กลอง ตำนานนี้มีผู้เล่ามาจนถึงสมัยรัชกาลที่ 5 เมื่อครั้งทรงจัดตั้งมณฑลราชบุรี ดังมีปรากฏผู้เล่าบันทึกไว้เป็นหลักฐานใน “สมุทรราชบุรี” ของสยามรัฐพิพิธภัณฑ เมื่อ พ.ศ. 2468 (สยามรัฐพิพิธภัณฑ, 2550: 30)

ในความทรงจำรับรู้ของคนในท้องถิ่น ท้าวอุทองหรือพระเจ้าอุทอง ก็คือเจ้านายเชื้อสายเขมรที่เข้ามาปกครองย่านลุ่มน้ำในภาคกลาง แต่ท้าวอุทองในตำนานนี้คงไม่ใช่องค์เดียวกับผู้สถาปนาพระนครหนองโสน เมื่อ พ.ศ. 1893 เพราะหลักฐานของวัดมหาธาตุวรวิหาร รวมทั้งวัดอื่นๆ ในย่านนี้ อาทิเช่น วัดอรัญญิกาวาส, วัดหลุมดิน, วัดโคกหม้อ มีอายุเก่ากว่ากว่า พ.ศ. 1893 (ยนต์ ชุ่มจิต, 2547: 66) ความเชื่อเรื่องท้าวอุทองมีผลเช่นเดียวกับเมืองอุทอง เมื่อพบแนวคันดิน ที่เกิดจากการนำเอาดินจากการขุดคลอง ตัดลำห้วย หรือการปรับปรุงแนวแม่น้ำ มาถมเป็นคันดินยาวเลียบขนานไปกับแม่น้ำ ชาวบ้านและกลุ่มคนที่เชื่อว่าคันดินนี้เป็นถนน ก็เรียกชื่อว่า “ถนนท้าวอุทอง” ปัจจุบันมีการตัดถนนผ่ากลางเมืองทับคันดินดังกล่าวนี้ไปหลายช่วง แต่ยังคงเรียกชื่อถนนใหม่นี้ว่า “ถนนอุทอง” ดังเดิมอย่างไรก็ตาม เนื่องจากเมืองราชบุรีโดยเฉพาะย่านเมืองคูบัวเก่านั้น ตั้งอยู่บนชายหาดเดิมในสมัยอดีตราว 3,000 ปี แนวชายหาดนี้ทอดยาวไปถึงเพชรบุรี มีสันทรายยาวที่น้ำท่วมไม่ถึง จึงกลายเป็นเส้นทางสัญจรจากราชบุรีที่คูบัวไปถึงชะอำที่เพชรบุรี พบร่องรอยสมัยทวารวดีตลอดเส้นทาง เช่น ในเขตวัดป่าไถ่ อำเภอปากท่อ จังหวัดราชบุรี และเขตบ้านหนองปรัง อำเภอยะโฮย จังหวัดเพชรบุรี บรรดาเกวียนล้อ สัตว์จำพวกช้างม้าวัวต่างตลอดจนคนเดินเท้า สามารถใช้เส้นทางนี้ได้ อาจมีคำเรียกถนนโบราณเส้นนี้ว่า “ถนนของท้าวอุทอง” หรือ “ถนนท้าวอุทอง” ก็เป็นไปได้ (ศรีศักร วัลลิโภดม, 2537: 40-41)

ในจำนวนพระพุทธรูปหินทรายแดง ได้ฐานบรรจุอัฐิบุคคลสำคัญในท้องถิ่นราชบุรีที่อยู่ภายในระเบียงล้อมองค์พระปรางค์นี้นั้น พบฐานบรรจุอัฐิบุคคลสำคัญท่านหนึ่งโดยบังเอิญ อยู่ทางทิศตะวันออกเฉียงใต้ขององค์พระปรางค์ คือ นายอัศนี พลจันทร (นักคิดนักเขียนนามปากกา “นายผี”) จึงถึงบางอ้อระลึกได้ว่า นายผี-อัศนี พลจันทร มีภูมิลำเนา

บ้านเดิมอยู่ที่ย่านราชบุรีนี้ นายผีเข้าร่วมกับขบวนการพรรคคอมมิวนิสต์แห่งประเทศไทย (พคท.) จนถึงแก่อสัญกรรมขณะลี้ภัยไปอยู่ที่ประเทศฟิลิปปินส์ ญาติได้นำอัฐิกลับมาเมืองไทย และบรรจุอัฐิไว้ที่วัดมหาธาตุวรวิหาร ที่ซึ่งในอดีตเป็นที่สำหรับบรรจุอัฐิของชนชั้นสูง

วัดอรัญญิกาวาส

อยู่ทางทิศเหนือของวัดมหาธาตุ ตั้งอยู่กลางทุ่งอรัญญิก ริมถนนที่ตัดตรงไปยังเขางู ข้ามคลองหลุมดิน ซึ่งเป็นคลองเชื่อมระหว่างแม่น้ำแม่กลองไปยังเขางู ตัววัดหน้าเข้าหาดคลองหลุมดินทางทิศใต้ ภายในวัดมีพระปรารักษ์สูงชะลูด ขนาดเล็กกว่าวัดมหาธาตุวรวิหาร มีระเบียงล้อมรอบ และภายในระเบียงก็เป็นที่ประดิษฐานของพระพุทธรูปหินทรายเช่นเดียวกับวัดมหาธาตุวรวิหาร เป็นระบบคิดการสร้างจิตว่างแบบเดียวกัน (ยนต์ ชุ่มจิต, 2547: 66) แต่ขำรดกว่าวัดมหาธาตุวรวิหารเป็นอันมาก มีพระพุทธรูปรุ่นหลังแทรกปนอยู่เป็นบางแห่ง ทั้งที่มีใช้วัดร้าง ก็ยังปรากฏร่องรอยการขุดเจาะทำลายหาพระกรุขุนแผน

ด้านหลังทางทิศเหนือของวัด เป็นที่ประดิษฐานพระนอนขนาดใหญ่ เป็นพระนอนในศิลปกรรมร่วมแบบกับพระนอนวัดป่าโมก จังหวัดอ่างทอง, พระนอนวัดขุนอินทประมูล จังหวัดอ่างทอง, พระนอนวัดธรรมิกราช จังหวัดพระนครศรีอยุธยา, พระนอนวัดพุทไธสวรรย์ จังหวัดพระนครศรีอยุธยา และพระนอนวัดโคกพระนอน จังหวัดพระนครศรีอยุธยา เป็นต้น

ทิศใต้หน้าวัด เยื้องริมถนน ตัดผ่านหน้าวัดและบ้านเรือนประชาชน มีเจดีย์รายสององค์ ขนาบข้างแนวถนนโบราณจากทำน้ำคลองหลุมดิน มายังวิหารของวัด เจดีย์คู่นี้มีรูปแบบประหลาดสี่เหลี่ยมเพิ่มมุมไม้สิบสอง ศิลปะอยุธยาตอนปลาย ตั้งอยู่ 2 องค์ ทั้งสององค์ถูกเจาะเสียพูน ตั้งแต่ฐานยันชั้นระฆัง การปรากฏเจดีย์ในศิลปกรรมแบบอยุธยาตอนปลาย สะท้อนว่าสถานที่ชุมชนวัดนี้ มีความสำคัญและตั้งอยู่มาจนถึงสมัยอยุธยาตอนปลาย เพราะความที่เป็นชุมชนตั้งอยู่ริมเส้นทางคมนาคมสำคัญของภาคกลางและภาคตะวันตก อย่างแม่น้ำแม่กลอง

เจดีย์หัก (วัดเจติยาราม)

เป็นเจดีย์โบราณตั้งอยู่ริมถนนกลางเมืองราชบุรีปัจจุบัน ถนนเลียบบอ้อมชิดองค์เจดีย์อยู่ทางด้านตะวันตก ก็เล็ดดูเหมือนถนนเลียวโค้งให้กับเจดีย์ ไม่ได้เป็นสี่แยกวงเวียน

เหมือนอย่างวัดสามปลื้ม พระนครศรีอยุธยา ชิดเจดีย์ทางทิศตะวันออกนั้น เป็นรั้วกำแพงโรงเรียน โบราณสถานเจดีย์หักนี้เป็นเจดีย์รูปแบบระฆังบนฐานแปดเหลี่ยมสูงเพียวฐานล่างก่อด้วยศิลาแลง องค์ระฆังก่ออิฐไม่สอปูน สอดินผสมยางไม้ ตามเทคนิคช่างแบบอยุธยา ส่วนยอดหักหายไป จึงเรียกว่า “เจดีย์หัก” (ประมวลเอกสารและจดหมายเหตุ, ราชบุรี, 2544: 65)

รูปแบบเจดีย์แบบนี้ คล้ายคลึงกับเจดีย์กลุ่มอยุธยาที่พระนครศรีอยุธยา ได้แก่ วัดกระซ่าย, วัดพระงาม (วัดชะราม), วัดจกกลม, วัดสามปลื้ม, วัดนางคำ, วัดชัยภูมิ, วัดสุวรรณवास, วัดวังชัย, เจดีย์รายริมแม่น้ำหน้าวัดพุทธไสวรรรย์, เจดีย์รายวัดขุนเมืองใจ, เจดีย์รายวัดใหญ่ชัยมงคล เป็นต้น กลุ่มอยุธยาที่สุพรรณบุรี ได้แก่ วัดพระรูป, วัดพระอินทร์, วัดมรกต, วัดการ้อง, วัดชุมชนสงฆ์, เจดีย์รายวัดสนามชัย, เจดีย์รายวัดพระศรีรัตนมหาธาตุ เป็นต้น เจดีย์หักเมืองราชบุรีนี้จึงสะท้อนอิทธิพลของศิลปกรรมในวัฒนธรรมอยุธยา-สุพรรณภูมิ ตามประวัติเป็นทางการยังระบุว่า เมืองราชบุรีเคยมีสถานะเป็นเมืองลูกหลวงของแคว้นสุพรรณภูมิ เช่นเดียวกับเมืองเพชรบุรี แต่มีสถานะรองลงจากเมืองสรรค์บุรี (ประมวลเอกสารและจดหมายเหตุ, ราชบุรี, 2544: 66)

หลักสิมากลุ่มวัดบางลี่เจริญธรรม, วัดโคกหม้อ, วัดหลุมดิน (สุรขायาราม)

ทั้งสามวัดตั้งอยู่ตรงข้ามกันที่แม่น้ำแม่กลอง วัดโคกหม้ออยู่ฝั่งตะวันออก ส่วนวัดหลุมดินอยู่ฝั่งตะวันตก ทั้งสองวัดปรากฏหลักฐานสำคัญของสมัยอยุธยา ได้แก่ หลักศิมาหินทรายแดง เป็นสิมาคู่ขนาดใหญ่ทั้งสองแห่ง และก็มีลวดลายเครือเถาและลายพรรณพฤกษา ประดับทั้งสองแห่งด้วย วัดโคกหม้อมีขนาดใหญ่กว่า ดูเป็นแห่งหินปักลงพื้นดิน ขนาดสูงเท่าตัวคน บางท่านเชื่อว่าสิมาวัดโคกหม้อนี้นี้อายุถึงราวหนึ่งพันปี (ยนต์ ชุ่มจิต, 2547: 66) คำนวนดูก็ร่วมสมัยเมืองโบราณคูบัวเลยทีเดียว แต่ผู้เขียนมองว่าเป็นของมีอายุในสมัยพุทธศตวรรษที่ 17 เป็นลำดับมาเสียมากกว่า เพราะรูปบลวดลายจะคล้ายรุ่นวัดเก่าห้องรัตนาราม อำเภอบางบาล จังหวัดพระนครศรีอยุธยา, วัดเขาดิน จังหวัดสุพรรณบุรี, วัดพระแก้ว อำเภอสรรค์บุรี จังหวัดชัยนาท เป็นต้น แต่ถือได้ว่าเป็นของมีมาก่อน พ.ศ. 1893 ทั้งสิ้น

วัดบางลี่เจริญธรรม

เดิมชื่อสั้นๆ ว่า “วัดบางลี่” เมื่อมีการก่อตั้งวัดขึ้นใหม่ภายหลัง ก็ได้เพิ่มคำว่า “เจริญธรรม” เข้าไป หลักสี่มาเป็นสิ่งเดียวที่บอกถึงความเก่าแก่ของวัด (ประมวลเอกสาร และจดหมายเหตุ, ราชบุรี, 2544: 65) เพราะเป็นหลักสี่มาหินทรายแดงขนาดใหญ่ สลัก ลวดลาย คล้ายวัดราชประดิษฐฐาน, วัดวังชัย, วัดสมณโกศฐาราม, วัดช้าง ที่พระนครศรีอยุธยา และกลุ่มวัดเมืองสรรคบุรี-ชัยนาท อย่างวัดพระแก้ว, วัดธรรมามูล เป็นต้น ตัววัดตั้งอยู่ริม แม่น้ำแม่กลองทางทิศเหนือ สภาพโบสถ์ที่ตั้งของหลักสี่มาปักเรียงรายกันอยู่นี้ ปัจจุบัน หันหน้ามาทางทิศตะวันออกเข้าหาถนนเพชรเกษมสายเก่า แต่ในอดีตน่าจะเชื่อว่าด้านทิศ ตะวันตก ที่ติดกับแม่น้ำนั้นเป็นด้านหน้าของโบสถ์เก่า เช่นเดียวกับวัดโคกหม้อที่อยู่ถัดไป ก็หันไปทางทิศตะวันตก เข้าหาแม่น้ำ เส้นทางคมนาคมเก่า

วัดโคกหม้อ

ตั้งอยู่แหล่งชุมชนประกอบอาชีพเผาอิฐและเผากระเบื้องเครื่องใช้ จึงเป็นที่มา ของ “โคกหม้อ” ที่เป็นคำเรียกวัดนั้น มาจากการที่วัดมีอาคารมณฑป ตั้งอยู่บนโคกสูงราว 3-4 เมตร ภายในมณฑปมีวิหารคตประดับประดากรรมรูปพระนอนและพระนั่งอยู่ทั้ง สี่ทิศ ชั้นบนยอดมณฑปทำเป็นเจดีย์ทรงระฆัง หากนับตั้งแต่ชั้นฐานล่างที่พื้นราบไปจนถึง ยอดเจดีย์เหนือมณฑป จะพบว่าเป็นสถาปัตยกรรมที่มีขนาดความสูงใหญ่กว่าที่ใดในพื้นที่ ริมแม่น้ำแม่กลองที่ราชบุรีนี้ ถ้าเดินทางพายเรือเข้าสู่ตัวเมืองมาในลำแม่น้ำ จะแลเห็นเจดีย์ บนยอดมณฑปนี้แต่ระยะไกล จึงเป็นเหมือนจุดสังเกต (Landmark) ของเมืองราชบุรีนั่นเอง

วัดหลุมดิน (สุรขาราม)

หลักสี่มาวัดนี้มี 2 สมัย คือ หลักสี่มาหินทรายแดงสมัยอยุธยา กับหลักสี่มารุ่น สมัยรัชกาลที่ 4 เป็นรูปแท่งสี่เหลี่ยมทาสีดำ (โดยไม่ทราบเหตุผลเหตุใดถึงทาสีดำ สอบถาม ก็ไม่มีผู้ใดให้คำตอบได้ แต่ที่แน่ๆ ผู้เขียนเคยเห็นสีมาแบบนี้ที่อื่น มีได้ทาสีดำ เป็นสีคล้ำ แบบซีเมนต์ เช่นวัดมหาสมณาราม เชียงขวัญ จังหวัดเพชรบุรี) ประวัติของวัดมีการบูรณะ ซ่อมแซมและสร้างอุโบสถในสมัยรัชกาลที่ 4 ลักษณะอาคารและจิตรกรรมที่บานประตูก็ บ่งบอกอย่างนั้น เห็นอิทธิพลการสร้างของสมัยรัชกาลที่ 4 ที่แสดงออกถึงความนิยมใน รูปแบบศิลปะของชาติตะวันตกอย่างเปิดเผย เพราะเป็นชนนิยมในรัชกาล (พิชญา สุ่มจินดา, 2557) หลักสี่มาสมัยอยุธยาถูกถอนหลักทางให้กับสี่มารัชกาลที่ 4 แต่ได้นำเอาไปวางแนว ไว้กับผนังอุโบสถแทนตามตำแหน่งแห่งทิศเดิม

หินทรายแดงวัสดุใช้ทำหลักสีมาและประติมากรรม-สถาปัตยกรรมอื่นๆ ของวัตถุร่วมสมัยทวารวดี-อโยธยา นี้พบได้ทั่วไปในเขตราชบุรี มีมากที่เมืองโบราณคูบัว จนน่าเชื่อว่าราชบุรีจะเป็นแหล่งผลิตที่มาของหลักสีมาหินทรายแดงในภาคกลาง แพร่หลายตามลำน้ำที่มีเส้นทางติดต่อกับแม่น้ำแม่กลอง เช่น เมืองนครปฐม, สุพรรณบุรี, พระนครศรีอยุธยา, อ่างทอง, ชัยนาท, สิงห์บุรี, ปทุมธานี, นนทบุรี, เพชรบุรี, ประจวบคีรีขันธ์ เป็นต้น จึงไม่แปลกที่หลักสีมาชนิดทำจากวัสดุแบบเดียวกันนี้ จะไม่พบที่อื่น เช่น สุโขทัย, พิษณุโลก, นครราชสีมา, เพชรบูรณ์, เชียงใหม่, นครศรีธรรมราช ก็เพราะเป็นเหตุผลทางด้านภูมิศาสตร์ที่บ้านเมืองในภาคอื่น มิได้มีเส้นทางติดต่อกับแม่น้ำแม่กลองที่ราชบุรี

เมืองคูบัว

ในเขตเมืองราชบุรียังมีเมืองโบราณสมัยทวารวดีที่รู้จักกันดี คือ เมืองคูบัว ตั้งอยู่ทางตอนใต้ของเมืองราชบุรี ที่ตำบลคูบัว แต่ยังคงเป็นเขตเมืองคูบัว คูบัวเก่ากว่าราชบุรีอยู่หลายศตวรรษ และราชบุรีในระยะแรกเริ่มก็น่าจะกำเนิดจากการอพยพเคลื่อนย้ายของคนจากคูบัว เข้าหาลำน้ำแม่กลอง และผสมปนเปกกับคนในวัฒนธรรมเขมรที่มาจากทางด้านแม่น้ำท่าจีน แม่น้ำเจ้าพระยา ในช่วงหลังพุทธศตวรรษที่ 16 ส่วนอายุของเมืองคูบัวนั้นอยู่ระหว่างพุทธศตวรรษที่ 11-16 (ศิลปากร, 2504: 50) ตัวเมืองตั้งอยู่ในที่ชัยภูมิปากแม่น้ำแม่กลองเดิม มีห้วยคูบัวกับแม่น้ำอ้อมหรือห้วยชินสีห์ไหลผ่าน เพราะมีร่องรอยโบราณคดีและธรณีวิทยาที่บ่งชี้ว่า เมืองนี้เคยเป็นชายฝั่งทะเลมาก่อน (ศรีศักร วัลลิโภดม, 2537: 41)

เมืองโบราณคูบัวมีลักษณะผังรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้า วางตัวในแนวทิศเหนือ-ใต้ ขนาดความกว้างอยู่ที่ 800 เมตร ยาวประมาณ 2,000 เมตร ที่ตั้งเมืองเป็นเนินดินธรรมชาติอยู่บนลานตะพักชายฝั่งทะเล สูงจากระดับน้ำทะเลราว 5 เมตร (ศิลปากร, 2504: 49) พบโบราณสถานที่เกี่ยวข้องทั้งในคูเมืองและรอบนอกกว่า 60 แห่ง นับเป็นเมืองใหญ่ที่มีผู้คนอยู่หนาแน่นมาก ศูนย์กลางอยู่ที่โบราณสถานหมายเลข 18 ปัจจุบันตั้งอยู่ในพื้นที่วัดโฆลงสุวรรณคีรี เป็นศาสนสถานขนาดใหญ่ในศิลปกรรมทวารวดีขนาดแท้ ขนาดและรูปแบบคล้ายคลึงและร่วมสมัยกับโบราณสถานจุลประโทนเจดีย์ที่นครปฐม, โบราณสถานกลางเมืองอู่ทอง (หลังวัดท่าพระยาจักร), โบราณสถานเขาคลังนอก ที่เมืองโบราณศรีเทพ จังหวัดเพชรบูรณ์, รวมถึงร่องรองลงมาอย่างโบราณสถานทุ่งเศรษฐี อำเภอชะอำ จังหวัดเพชรบุรี เป็นต้น

ปัจจุบันคูบัวมีแม่น้ำสายสำคัญไหลผ่านถึงตัวเมืองอยู่ 2 สาย คือ ห้วยคูบัว และ ห้วยซินสีห์ (แม่น้ำอ้อม) โบราณสถานมีทั้งประเภทศาสนสถานเนื่องในพุทธแบบเถรวาท และแบบมหายาน แบบเถรวาทมักมีอายุเก่ากว่า ส่วนแบบมหายานแสดงให้เห็นว่าแพร่เข้ามาภายหลัง อย่างไรก็ตาม การตั้งอยู่เรียงรายใกล้ชิดติดกัน สะท้อนว่าพุทธศาสนาทั้งสองนิกาย สามารถตั้งอยู่คู่กันภายในเมืองได้พอกัน เถรวาทเป็นนิกายความเชื่อมาแต่เดิมของชาวเมืองคูบัวและทวารวดี ที่รับอิทธิพลจากอินเดียในราชวงศ์คุปตะมาโดยตรง ขณะที่มหายานแพร่หลายมาพร้อมกับอิทธิพลของเขมรพระนครและละโว้หรือลพบุรี

แต่ในช่วงที่พุทธมหายานแบบเขมร แพร่เข้ามานั้น เมืองคูบัวได้ลดสถานะลงเป็นส่วนหนึ่งของเมืองราชบุรี ที่มีศูนย์กลางอยู่ที่วัดมหาธาตุวรวิหาร ในพื้นที่คูเมืองราชบุรีเก่าไปแล้ว แต่เพราะความสำคัญทางด้านที่ตั้งซึ่งเป็นชัยภูมิของแม่น้ำแม่กลองทางตอนล่าง อโยธยาที่ราชบุรีจึงต้องเข้ามาควบคุมบริเวณนี้ด้วย ในลักษณะเป็นด่านขนอนปากน้ำ ดังจะเห็นได้จากบริเวณหน้าเมืองคูบัว ทิศตะวันออกของโบราณสถานหมายเลข 18 นั้นเป็นที่ตั้งของเจดีย์คู่ทรงสี่เหลี่ยมเตี้ย ก่ออิฐไม่สอปูน ตามแบบวัฒนธรรมอโยธยา ตั้งอยู่หน้าลำน้ำคูเมืองเดิมก่อนแยกไปออกแม่น้ำอ้อมทางทิศตะวันตก

ความสำคัญของโบราณสถานหมายเลข 18 ซึ่งเป็นศาสนสถานที่มีขนาดใหญ่สุดในเมืองคูบัว พิจารณาจากตำแหน่งที่ตั้ง สันนิษฐานว่าเป็นวัดมหาธาตุประจำเมือง มีลักษณะเป็นสลุบสี่เหลี่ยมกว้าง ขนาดความสูงไม่แน่ชัด เนื่องจากการพังทลาย มีระเบียงปูนปั้นสลักเรื่องราวชาดก วัสดุที่ใช้ก่ออิฐผสมหินทรายแดง อิฐที่ใช้ก่อมีขนาดใหญ่กว่าอิฐรุ่นหลัง ดินเหนียวที่ใช้เชื่อมอิฐพบส่วนผสมของกลบข้าว (ข้าวเหนียว) ซึ่งมีเมล็ดใหญ่ ความกว้าง 17-18 เซนติเมตร ยาว 34-35 เซนติเมตร ไม่ค่อยพบเห็นที่ใด เหมือนเป็นหินทรายที่สกัดให้เล็กลงเพื่อก่อทำมุมได้ละเอียดขึ้นมากกว่า เพราะมีการจัดวางผนังเป็นช่องๆ ภายในช่องประดับประดากรรมปูนปั้นแสดงเรื่องราวชาดก และมีจารึกอักษรมอญโบราณ (ศิลปากร, 2504: 33)

ชั้นบนส่วนที่พังทลายนั้นมีร่องรอยการก่อด้วยอิฐขนาดเล็กแต่ไม่สอปูน ตัวศาสนสถานมีทางขึ้นทอดยาวอยู่ทางทิศตะวันออก ด้านข้างขวามือทางขึ้น กรมศิลปากรขุดพบฐานสลุบเจดีย์ทรงแปดเหลี่ยม มีขนาดใกล้เคียงกับที่พบที่นครปฐม แสดงว่ามีการบูรณะซ่อมแซมและสร้างเจดีย์บริวารด้วยเทคนิคช่างแบบอโยธยา เมื่อมีเมืองราชบุรีขึ้นแล้ว โบราณสถานบางแห่งของเมืองคูบัว ก็จึงยังไม่ได้ร้างไป แต่อาจถูกลดความสำคัญลงเมื่อมีการสถาปนาวัดมหาธาตุวรวิหารขึ้นที่เมืองราชบุรี เป็นศูนย์กลางแห่งใหม่ของย่านนี้แทน

โบราณวัตถุที่พบในเมืองคูบัว ได้แก่ ประติมากรรมปูนปั้น, ดินเผาที่ใช้ประดับอาคารศาสนสถาน เช่น พระพุทธรูป, พระโพธิสัตว์, รูปเทพเทวาหรือบุคคลชั้นสูง, คนสามัญชน, อมนุษย์ จำพวก ยักษ์, ครุฑ, นาค และสัตว์หิมพานต์, เศษภาชนะดินเผา, ตะคัน, ตะเกียงดินเผาที่ประทับลวดลาย, โลหะเครื่องอาวุธ จำพวกหอก, ดาบ, ธนู เครื่องประดับตุ้มหู, กำไล, แหวน, ลูกปัด, หินบด เครื่องประดับบางชิ้น เช่น ลูกปัด เป็นของมีอายุตกทอดมาจากสมัยก่อนประวัติศาสตร์เสียอีก (Higham and Thosarat, 1998: 174 ; ศิลปการ, 2504: 50, 60, 74) ปัจจุบันโบราณวัตถุเหล่านี้ที่พบในเมืองโบราณคูบัว จักเก็บรักษาไว้ที่พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติโคราช, พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติวัดคูบัว, พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติราชบุรี เป็นต้น พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติโคราชไม่เพียงจัดเก็บและแสดงสิ่งของเนื่องในวัฒนธรรมทวารวดี หากแต่ยังมีของนำเสนอวัฒนธรรมวิถีชีวิตชาวลาวพวนในแถบราชบุรี-เพชรบุรีอีกด้วย

เมืองโบราณคูบัวปัจจุบันเป็นที่ตั้งของชุมชน มีบ้านเรือนราษฎร มีวัด และสถานศึกษาอยู่ภายในคูเมือง หน่ววัดโขลงสุวรรณศรีทางทิศตะวันออก ซึ่งเป็นที่ตั้งของโบราณสถานหมายเลข 18 องค์การบริหารส่วนตำบลคูบัว จัดตั้งเป็นตลาดชุมชนประจำตำบล คูเมืองบางช่วงไม่ได้ถูกถม เพราะชาวบ้านได้ใช้ประโยชน์ผันน้ำเข้าที่นาและใช้น้ำอุปโภคในครัวเรือน บางแห่งที่ล้าคูมีขนาดกว้าง พบบ้านเรือนราษฎรตั้งเรียงรายอยู่สองฝั่งของคลองคูเมืองหรือห้วยคูบัว ชาวบ้านที่นี้เข้ามาอยู่ใหม่ แต่ก็ตั้งแต่สมัยต้นรัตนโกสินทร์ เป็นกลุ่มชาวบ้านชาติพันธุ์ลาวโซ่ง, ลาวเวียง, พวน, มอญ, เขมร, กะเหรี่ยง กระจายอยู่ตามชุมชนบ้านต่างๆ อาทิเช่น บ้านคูบัวเหนือ, บ้านคูบัวใต้, บ้านตะโก, บ้านปู้ผา, บ้านใหม่, บ้านโคกนายเจือ, บ้านโคกนายแยม, บ้านโคกนายอ้น, บ้านโคกนายใหญ่ เป็นต้น (ฝ่ายประมวลเอกสารและจดหมายเหตุ, ราชบุรี, 2544: 16-20)

ความเชื่อของชาวชุมชนกับโบราณสถาน มีการปรับประยุกต์และผสมปนเประหว่างความเชื่อที่มีอยู่เดิมของท้องถิ่นราชบุรีกับความเชื่อตามวิถีของคนลาว ซึ่งเป็นกลุ่มใหญ่ในย่าน ภายหลังการขุดค้นโบราณสถานหมายเลข 18 ทางวัดได้นำพระพุทธรูปมาประดิษฐานไว้ที่ด้านบนของโบราณสถาน ต่อมาชาวบ้านติดป้าย “ปู่แสนเมือง” พร้อมคำสาปแช่งผู้บุกรุกโบราณสถาน แต่ที่กลายเป็นกระแสวิพากษ์วิจารณ์ก็คือ การหวงห้ามไม่ให้ผู้หญิงขึ้นไปสักการะ “ปู่แสนเมือง” พร้อมป้ายด้านล่าง “บริเวณนี้เป็นสถานที่ศักดิ์สิทธิ์ สุภาพสตรีที่ตัวไม่สะอาด ห้ามขึ้น”

กลายเป็นภาพในทางลบต่อวัฒนธรรมความเชื่อของท้องถิ่นในสายตาคนภายนอกไป การจัดการโบราณสถานโดยชุมชนที่นี้ถึงแม้จะประสบความสำเร็จภายในพื้นที่ละแวกย่าน

แต่การพยายามขยายพื้นที่ความเคารพเชื่อถือไปยังคนภายนอกด้วย เป็นเรื่องที่ส่งผลในแง่ลบ ถึงแม้ว่าท้ายสุดแล้วคนภายนอก อาจเข้าใจในแง่ที่เป็นความเชื่อของท้องถิ่น แต่จะบังคับให้คนอื่นต้องเชื่อด้วยนั้น เป็นเรื่องที่ยากจะเป็นไปได้ ความเชื่อเพื่อความอยู่รอดและสมานฉันท์ในท้องถิ่น ก็ควรได้รับการปรุ้งแต่งให้เหมาะสมและอยู่ในจุดที่ยอมรับได้ทั้งคนภายในและภายนอก

ชุมชนยี่สาร-เขาตะเครา

จากเมืองราชบุรีลงไปยังอัมพวา ตามลำน้ำแม่กลอง จนถึงปากน้ำ บริเวณนี้มีเขาหินปูน อยู่ 2 ลูก คือ เขายี่สาร กับ เขาตะเครา ทั้งสองแห่งนี้เป็นที่ตั้งของโบราณสถานและโบราณวัตถุ วัดเขายี่สารและวัดเขาตะเครา ประวัติเป็นทางการระบุว่าสร้างสมัยอยุธยาตอนปลาย (คณิต เลขะกุล, 2556: 68) แต่เมื่อได้ไปถึงทั้งสองแห่ง พบของสองอย่างที่ทำให้ไม่อาจเห็นพ้องด้วยกับประวัติเป็นทางการของทั้งสองแห่ง

จริงอยู่ว่าภายในวัดศิลปวัตถุส่วนใหญ่เป็นของสมัยอยุธยาตอนปลาย แต่พระพุทธรูปองค์ที่ประดิษฐานอยู่ขณะอันพา ข้างบันไดทางขึ้นนั้นดูเก่ามีไข่น้อย แนนอนพระพุทธรูปอาจเคลื่อนย้ายมาจากที่อื่น แต่สิมาวัดยี่สาร เป็นสิมาหินทรายแดง ขนาดเล็กแต่มีเค้าลวดลายคล้ายสิมากลุ่มย่านราชบุรี เช่น วัดโคกหม้อ, วัดหลุมดิน, วัดบางลี่เจริญธรรม

ดังนั้น ในเบื้องต้นจึงเชื่อว่าวัดนี้จะมีมาตั้งแต่สมัยอยุธยาและเป็นวัดหลวงเสียด้วย เพราะหลักสิมาเป็นสิมาคู่ มีจำนวนครบทั้ง 16 ใบ จากรูปแบบลวดลายทำให้สันนิษฐานได้ว่า อาจมีความสัมพันธ์เกี่ยวข้องกับเมืองราชบุรี ที่อยู่เหนือลำน้ำขึ้นไป ปัญหาคือนักประวัติศาสตร์ท้องถิ่นมักมองข้ามและไม่ค่อยสนใจใช้หลักฐานประเภทหลักสิมา เพราะเห็นเป็นของไม่สำคัญเหมือนพระพุทธรูป

แต่ทั้งนี้ทั้งนั้น กรณีหลักฐานอย่างอื่นที่นอกเหนือจากหลักสิมา เช่น พระพุทธรูปประทับยืนปางห้ามสมุทรทรงเครื่องสวมองค์แบบพระพุทธรูปทรงเครื่องของอยุธยาที่พบเห็นได้ที่วัดหน้าพระเมรุ และวัดไชยวัฒนาราม จังหวัดพระนครศรีอยุธยา, จิตรกรรมที่บานประตูเขียนรูปจีนเรื่องห้องสิน, โบสถ์สำเภา, เจดีย์ทรงเครื่อง ล้วนแล้วแต่เป็นของทำสมัยอยุธยาตอนปลาย-ต้นรัตนโกสินทร์ ความเห็นนี้สอดคล้องและตรงกันกับประวัติการสร้างและการบูรณะวัดที่เป็นทางการ ซึ่งเผยแพร่ทั่วไป (คณิต เลขะกุล, 2556: 67-68)

แน่นอนว่าเมื่อพิจารณาสภาพภูมิศาสตร์ที่เหมาะสมแก่การตั้งถิ่นฐานของผู้คน โดยเฉพาะอย่างยิ่งการอยู่ในเส้นทางคมนาคมโบราณที่เรียกว่า “ถนนอุททอง” ที่มาจากราชบุรี

คูบัว ก่อนที่จะถึงอ่าวบางตะบูน และลัดเลียบชายฝั่งไปจนถึงบริเวณลุ่มแม่น้ำเพชรบุรี จึงพบของโบราณสมัยก่อนกรุงศรีอยุธยาอยู่ในพื้นที่ ซึ่งศูนย์มานุษยวิทยาสิรินธร ตลิ่งชัน และมูลนิธิเล็ก-ประไพ วิริยะพันธุ์ รวบรวมและจัดทำข้อมูลเอาไว้ เช่น ตุ่มสุโขทัย จากแหล่งเตาเผาศรีสัชนาลัย-สุโขทัย, เศียรพระพุทธรูปศิลาทรายแบบอโยธยา (ศูนย์มานุษยวิทยาสิรินธร, 2545: 56-57) ก็เป็นหลักฐานที่มากพอจะบอกถึงความเก่าแก่ของสถานที่นี้ที่ย้อนไปถึงสมัยอโยธยาได้

นอกจากวัดเขายี่สาร ย่านสมุทรสงครามตลอดแม่น้ำแม่กลอง ยังมีวัดอื่นที่มีสมาหินทรายแดง ขนาดเท่ากับวัดยี่สารนี้ ได้แก่ วัดเพชรสมุทรวรวิหาร อำเภอเมือง จังหวัดสมุทรสงคราม และวัดบางแคใหญ่ ตั้งอยู่บางปากคลองบางแค (แยกแม่น้ำแม่กลอง) ที่ตำบลแควอ้อม อำเภออัมพวา จังหวัดสมุทรสงคราม (ฝ่ายประมวลเอกสารและจดหมายเหตุ, สมุทรสงคราม, 2544: 71-72) ถึงแม้ว่าประวัติสถานที่ทั้งสองที่เป็นทางการ จะระบุไว้ที่สมัยอยุธยาตอนปลาย (กรณีวัดเพชรสมุทรวรวิหาร) และสมัย พ.ศ. 2357 (กรณีวัดบางแคใหญ่)

แต่ก็มีข้อพิจารณา กล่าวคือ ถึงแม้ว่าวัดเพชรสมุทรวรวิหาร จะได้ชื่อ “วัดบ้านแหลม” ภายหลังจากมีการอพยพเข้ามาของชาวบ้านแหลม แต่การที่มีที่ตั้งอยู่ในตัวเมืองสมุทรสงคราม ซึ่งเป็นเมืองเก่ามาก่อนสมัยอยุธยาตอนปลาย และวัดนี้ก็ตั้งขึ้นใหม่ในที่เดิมของ “วัดศรีจำปา” (ฝ่ายประมวลเอกสารและจดหมายเหตุ, สมุทรสงคราม, 2544: 63) ขณะที่วัดบางแคใหญ่นั้นก็ตั้งอยู่จุดแพรกน้ำเก่าแก่ของแม่น้ำแม่กลองในย่านอัมพวา เป็นที่ตั้งวัดเก่าอยู่ก่อนไม่ทราบชื่อวัดอะไร แต่มาได้รับการสถาปนาใหม่โดยเจ้าพระยาวงศาสุรศักดิ์ (แสง วงศาโรจน์) ขณะดำรงตำแหน่งเป็นสมุหนเทศาภิบาลเมืองราชบุรี ภายหลังได้เลื่อนขึ้นไปดำรงตำแหน่งเป็นสมุหกลาโหม ได้สถาปนาวัดขึ้นใหม่ในย่านอัมพวาสองแห่งติดกัน คือ วัดบางแคใหญ่ให้เป็นวัดของภรรยาหลวง และวัดบางแคน้อยให้กับภรรยาน้อย ประมวลเอกสารและจดหมายเหตุ, สมุทรสงคราม, 2544: 71)

จึงมีโบราณวัตถุที่เหลือนตกทอดมาจากสมัยก่อนหน้าเจ้าพระยาวงศาสุรศักดิ์ อยู่ในวัดบางแคใหญ่ ได้แก่ หลักสีมาหินทรายแดงรอบอุโบสถ ขนาดและลวดลายไม่ซับซ้อนแบบเดียวกับวัดยี่สาร, วัดเพชรสมุทรวรวิหาร โดยมีต้นเค้ารูปแบบของหลักสีมานี้อยู่ที่เมืองราชบุรี และที่สำคัญก็คือ พระพุทธรูปศิลาทราย (Sand Stone) รอบระเบียงจำนวนกว่า 56 องค์ เป็นพระพุทธรูปปางมารวิชัยนิ้วพระหัตถ์กางแบบปาละ พระพักตร์พระพุทธรูปเป็นแบบอุททอง-อโยธยา ของเหล่านี้เป็นของอยู่ที่นี้มาแต่เดิม เพราะพระพุทธรูปกับสีมา

ล้วนทำมาจากวัสดุชนิดเดียวกัน จำนวนพระพุทธรูปที่มีถึง 56 องค์ และพบรอยเชื่อมต่อติดกับขากระเบื้องมาแต่เดิมในบางองค์ จึงเห็นว่าไม่ใช่ของที่นำมาจากที่อื่น เหมือนอย่างที่มีผู้เข้าใจไปอย่างนั้น (ฝ่ายประมวลเอกสารและจดหมายเหตุ, สมุทสรสงคราม, 2544: 72)

กรณีนี้จะต่างจากหลวงพ่อดำวัดเจริญสุขาราม ที่อำเภอบางคนที จังหวัดสมุทรสงคราม ไม่ไกลจากวัดบางแคใหญ่ ที่ถึงแม้จะเป็นพระพุทธรูปหินทรายแดง ปางมารวิชัยเหมือนเช่นวัดบางแคใหญ่ แต่มีอยู่ภายในวัดเพียงองค์เดียว และไม่ปรากฏเชื่อมต่อกับฐานส่วนอาคารอุโบสถ จึงอาจเคลื่อนย้ายมาจากที่อื่นได้ อีกทั้งมีมือข้างสำหรับกรณีหลวงพ่อดำวัดเจริญสุขาราม ยังมีความละเอียดประณีตงดงาม พระพักตร์เหลี่ยมคมเห็นพุทธลักษณะแบบอุทอง-อโยธยา เด่นชัดกว่าองค์ใดในย่าน จนน่าเชื่อว่าเป็นฝีมือช่างหลวงมากกว่าช่างท้องถิ่น

นอกจากนี้ หลักฐานจากการขุดค้นของกรมศิลปากร ก็ระบุว่า เป็นสถานที่เก่าแก่ “ราวพุทธศตวรรษที่ 18 ถึงพุทธศตวรรษที่ 19 เริ่มมีการอยู่อาศัย น่าจะไม่ใช่การอยู่อาศัยอย่างถาวร เพราะพบโบราณวัตถุอยู่น้อยมาก และไม่พบภาชนะขนาดใหญ่สำหรับเก็บน้ำ” (ฝ่ายประมวลเอกสารและจดหมายเหตุ, สมุทสรสงคราม, 2544: 96) แต่หากเราเข้าใจสภาพการดำรงชีพและวิธีหาน้ำจืดที่เรียกว่า “ลมน้ำ” ของคนในย่านนี้² จะเข้าใจได้ถึงเหตุผลที่ไม่จำเป็นต้องมีที่เก็บน้ำขนาดใหญ่เหมือนอย่างอื่น

วัดเขาตะเคราที่อยู่ย่านชายฝั่งทะเล ไม่ไกลจากยี่สาร ปัจจุบันเขตย่านเขาตะเคราอยู่ในการปกครองของอำเภอบ้านแหลม จังหวัดเพชรบุรี แต่ความสัมพันธ์ทางวัฒนธรรมและประวัติศาสตร์ เขาตะเคราอยู่ใกล้ชิดติดกับเขายี่สาร จึงไม่แปลกที่จะมีตำนานเล่าถึงผู้ก่อตั้งชุมชนทั้งสองแห่งนี้ว่าเป็นพี่น้องกัน เป็นพ่อค้าชาวจีน มาจากเมืองจินด้วยกัน แล้วเรือแตก จึงแยกย้ายกันไปตั้งถิ่นฐานอยู่ในละแวกย่านใกล้กัน คนที่อยู่เขาตะเครา คนน้องอยู่เขายี่สาร บ้างก็กลับกันคนที่อยู่เขายี่สาร คนน้องอยู่เขาตะเครา หรือ

² “ลมน้ำ” คือการพายเรือแล่นเรือไปยังลำน้ำคลองบางตะบูนหรือคลองอื่นๆ ที่เป็นคลองน้ำจืด เมื่อไปถึงก็จะโคลงเรือไปข้างใดข้างหนึ่ง ให้น้ำจืดไหลเข้ามาอยู่ในลำเรือ หรือนำสายยางมาตวงน้ำเข้ามาใส่ภาชนะในลำเรือ แล้วจึงพายเรือแล่นเรือกลับเข้ามายังคลองยี่สาร คลองจินแสง ตลอดจนลำน้ำแม่กลอง เพื่อนำนำน้นมาขายให้กับบ้านเรือนที่ตั้งอยู่ริมคลองต่างๆ เหล่านี้ เนื่องจากลำคลองในย่านบริเวณนี้เป็นที่ลาดต่ำ จนน้ำทะเลหนุนเข้ามาในคลองมาก น้ำในคลองจึงเป็นน้ำเค็ม ชาวบ้านจึงอาศัยวิธีนี้ได้น้ำจืดมาใช้อุปโภคในครัวเรือน ปัจจุบันซื้อขายกันในราคาคราวละ 1-2 ปี๊บ ตกราคา 15-30 บาท

ไม่กี่ที่อื่นไม่จากยี่สาร

ยังมีตำนานเรื่องเล่าเกี่ยวกับเขาตะเครา-เขาอีสาร แตกต่างกันเป็นอย่างอื่นอีก แต่น่าสังเกตว่าตำนานบอกเล่าแม้จะต่างกันในรายละเอียดท้องเรื่อง แต่มีโครงเรื่องที่เหมือนกันตรงที่แสดงความเป็นพี่น้องของคนทั้งสองชุมชนนี้ และมีคนเล่าว่า เคยพบเห็นเสากระโดงเรือสำเภาอยู่ใกล้ที่ตั้งชุมชนยี่สาร (ศุภยมาบุญขวิทยาสิริธร, 2545: 42) แม้จะยากพิสูจน์ว่าคำบอกเล่าเหล่านี้เป็นความจริงเพียงใด แต่สะท้อนให้เห็นการยืนยันอัตลักษณ์ตัวตนที่แตกต่างจากความเป็นคนไทยในท้องถิ่นได้เป็นอย่างดี

และที่จริงคนท้องถิ่นในย่านนี้ก็มักกลุ่มชาติพันธุ์จีนอยู่มาก สถานที่เก่าแก่ในย่านก็ล้วนแต่มีชื่อจีนทั้งสิ้น จึงไม่แปลกที่จะมีตำนานเล่าว่าบรรพชนของตนเป็นคนจีนมาจากโพ้นทะเล มีศาลเจ้าเก่าที่คนในย่านเชื่อถือตั้งอยู่บ้านปากทะเล บางตะบูน ไม่ไกลจากบ้านยี่สาร ในบ้านยี่สารเองก็มีศาลบรรพชนในลักษณะผสมจีนไทย เช่น “ศาลปู่ศรีราชา” ที่เชื่อว่าเป็นบรรพชนคนแรก เป็นต้น (ศุภยมาบุญขวิทยาสิริธร, 2545: 42-43)

ภายหลังเมื่อมีคนมอญและเขมรเข้ามาทำประมง และอยู่อาศัยร่วมกันในชุมชนเป็นอันมาก วัฒนธรรมจีนก็คลายความเคร่งครัดและเน้นการผสมปนเปกัับวัฒนธรรมอื่นที่อยู่ในท้องถิ่นละแวกย่านเดียวกัน ทั้งนี้หลายตระกูลแม้จะรู้ว่าตนสืบเชื้อสายมาจากชาวจีน แต่ก็ไม่สามารถสืบค้นได้ว่าเดิมใช้แซ่อะไร และพูดภาษาจีนไม่ได้แล้ว นอกจากร่องรอยที่เรียกว่า “ก่ง” เรียกย่ายว่า “ม่า” อย่างไรก็ตาม บ้านยี่สารสายตระกูลใหญ่มักใช้นามสกุลขึ้นต้นด้วย “แซ่” เช่น “แซ่ลิ้ม” “แซ่อึ้ง” “แซ่ลี” เป็นต้น (ศุภยมาบุญขวิทยาสิริธร, 2545: 36)

วิธีการทำมาหากินของคนในย่าน นอกจากประมง, การค้าขาย, ก็มีเผาถ่านและแปรรูปไม้, เพราะบริเวณเลียบทะเลและตามริมแม่น้ำแม่กลอง, คลองจีนเส็ง, คลองยี่สาร, คลองบางตะบูน ฯลฯ ล้วนเต็มไปด้วยป่าไม้โกงกาง ที่นำมาทำเชื้อเพลิงและแปรรูป อาชีพแปลกที่ไม่พบเห็นที่อื่นจนเป็นเอกลักษณ์ที่นี้ยังมีอีกอย่างที่เราเรียกว่า “ลุ่มน้ำ” นอกจากนี้ชาวบ้านยังมีความชำนาญในการต่อเรือหาปลาอีกด้วย อาชีพเหล่านี้ล้วนขึ้นกับทรัพยากรในพื้นที่ ตลอดจนสภาพลมฟ้าอากาศ จึงต้องการกำลังใจและเครื่องยึดเหนี่ยวตามความเชื่อ และเขาตะเครากับเขาอีสารก็เป็นเขาสูงในพื้นที่ มองเห็นแต่ไกลในทะเล

อีกทั้งสถานที่ทั้งสองนี้ยังเชื่อได้ว่า เชิงเขาเป็นที่ตั้งของตลาดโบราณอีกด้วย คำว่า “ยี่สาน” หรือ “ยี่สาน” คำภาษาจีน ที่ออกเสียงตามคำว่า “ปสาน” ในภาษาของ

ชาวเปอร์เซียที่ว่า “บาซาร์” (Bazaar) แปลว่า “ตลาด” (ศูนย์มานุษยวิทยาสิรินธร, 2545: 70) ภายหลังเขียนเพี้ยนไปใช้ตัว ร. แทน น. ทำให้เข้าใจผิดกันไปว่า หมายถึงข้าว (สาร) อะไรทำนองนั้น การเป็นชุมทางคมนาคมระหว่างแม่น้ำแม่กลอง, แม่น้ำบางตะบูน และดินแดนโพ้นทะเลอย่างจีน อย่างเปอร์เซีย และเป็นเส้นทางสู่ราชบุรีและอยุธยา ย่อมเหมาะแก่การเป็นตลาดย่านการค้า ที่ผู้คนมาพบปะแลกเปลี่ยนสินค้ากันได้

เขาตะเครากับเขายี่สารเป็นภูเขาศักดิ์สิทธิ์ของคนในย่านอัมพวาตอนล่างและบางตะบูน-บ้านแหลม วัดเขาตะเครามีพระพุทธรูปเก่าที่ไม่ทราบประวัติแน่ชัด พิจารณาพุทธลักษณะเป็นพระพุทธรูปทรงเครื่องแบบอยุธยา แต่ฝีมือช่างทำไม่ได้ละเอียดประณีต จึงน่าจะเป็นฝีมือช่างท้องถิ่น หลวงพ่อเขาตะเครามีตำนานเรื่องเล่าว่าเป็นพี่น้องลอยมาตามน้ำด้วยกันกับอีก 2 องค์ คือ หลวงพ่อโสธร ที่ฉะเชิงเทรา, หลวงพ่อบ้านแหลม ที่วัดเพชรสมุทรวรวิหาร ในตัวจังหวัดสมุทรสงคราม³ ทั้งสามองค์เคยย้ายกันไปตามลำน้ำ ทั้งสามองค์พุทธลักษณะแตกต่างกันสิ้นเชิง หลวงพ่อบ้านแหลมเป็นพระพุทธรูปศิลปะคอนไปทางแบบสุโขทัย, หลวงพ่อโสธรเป็นพระพุทธรูปแบบล้านนา ขณะที่หลวงพ่อเขาตะเคราเป็นพระพุทธรูปแบบอยุธยา หลวงพ่อบ้านแหลมกับหลวงพ่อเขาตะเครานั้นประดิษฐานอยู่ในลุ่มแม่น้ำเดียวกัน คือ แม่น้ำแม่กลอง แต่หลวงพ่อโสธรอยู่ไกลถึงอีกฟากหนึ่ง คือ แม่น้ำบางปะกง ไม่เห็นความเกี่ยวข้องกัน คงเล่าตำนานตามความศรัทธามากกว่าใน ส่วนนี้

อย่างไรก็ตาม ย่านเขายี่สาร เขาตะเครา ถือเป็นชุมชนโบราณชายฝั่งเก่าแก่ของกลุ่มแม่น้ำแม่กลอง มีทางถนนและลำคลองเชื่อมไปยังแม่น้ำบางตะบูน ในเขตอำเภอบ้านแหลม จังหวัดเพชรบุรี บริเวณนี้อยู่ในเส้นทางเดินเรือทะเลสมัยโบราณ จึงเป็นไปได้ว่าจะเป็นจุดแวะพักเรือสินค้า ปรากฏในบันทึกการเดินทางของฮอลันดา โดยเอนเกลเบิร์ต แคมป์เฟอร์ (Engelbert Kaempfer) เรียกว่า “Isan” (ยี่สาร) (แคมป์เฟอร์, 2545: 23)

³ ที่เรียกว่า “หลวงพ่อบ้านแหลม” และเรียกชุมชนนี้ว่า “บ้านแหลม” ทั้งที่ตั้งอยู่กลางเมืองสมุทรสงคราม และชวนให้เกิดความสับสนกับวัดบ้านแหลม หรือบ้านแหลม ที่อำเภอบ้านแหลม จังหวัดเพชรบุรี ที่อยู่ไม่ไกลกัน และมีประวัติความเป็นมาสัมพันธ์เกี่ยวข้องกัน นั่นเพราะชุมชนบ้านแหลม ที่ตัวเมืองสมุทรสงคราม เกิดเป็นชุมชนใหญ่ขึ้น เมื่อชาวบ้านแหลม ที่เพชรบุรี อพยพหนีภัยพม่าเมื่อคราวสงครามเสียกรุงครั้งที่ 2 พ.ศ. 2310 เข้ามาตั้งถิ่นฐานที่เมืองสมุทรสงคราม จึงเรียกชุมชนนี้ว่า “บ้านแหลม” ตามถิ่นเดิมของตน ภายหลังเมื่อสงครามสงบ ก็ได้มีชาวบ้านส่วนหนึ่งย้ายกลับไปยังถิ่นฐานเดิม ขณะที่อีกส่วนหนึ่งไม่ย้ายกลับไป จึงเป็นเหตุให้มีวัดบ้านแหลมและหลวงพ่อบ้านแหลม อยู่ที่ตัวเมืองสมุทรสงครามมาจนถึงทุกวันนี้ (คณิต เลखกุล, 2556: 69)

นอกจากวัดเขายี่สาร, วัดเขาตะเครา, วัดเพชรสมุทรวรวิหาร ย่านคลองบางตะบูน ซึ่งเป็นปากแม่น้ำบางตะบูน มีแนวต่อไปถึงแม่น้ำเพชรบุรี ยังมีสถานที่สำคัญสมัยอยุธยา ได้แก่ วัดปากทะเล, วัดปากอ่าว, วัดในกลาง, วัดศิระเมือง, วัดบ้านแหลม อำเภอบ้านแหลม (คนละแห่งกับวัดหลวงพ่อบ้านแหลมที่สมุทรสงคราม) เป็นต้น วัดปากทะเลกับวัดปากอ่าวนั้น ยังไม่แน่ชัดว่าวัดใดคือ สถานที่ที่มีบันทึกกล่าวถึงใน “คำให้การขุนหลวงวัดประดู่ทรงธรรม” ว่าชาวบ้านในชุมชนพายเรือนำสินค้าทะเลไปค้าขายยังเกาะเมืองพระนครศรีอยุธยา (ศิลปากร, 2555: 10)

บทสรุปและส่งท้าย

ลุ่มแม่น้ำแม่กลองเป็นแหล่งที่พบร่องรอยหลักฐานเกี่ยวกับยุคสมัยก่อนช่วงพุทธศตวรรษที่ 19-20 เป็นอันมาก หลายเมืองในย่านนี้มีโบราณสถานและศิลปวัตถุที่สืบเนื่องในวัฒนธรรมสำคัญของภูมิภาค อย่างทวารวดีและเขมรพระนคร ทั้งสองอารยธรรมได้ให้กำเนิดต่ออีกวัฒนธรรมต่อมา คือ “อโยธยา” ที่จะพัฒนาสู่ราชอาณาจักรอยุธยาในกาลต่อมา ดังที่ทราบกันว่ารัฐอโยธยามีความสืบเนื่องกับทวารวดีและเขมรพระนคร การอ้างดังกล่าวมีความสมเหตุสมผลเพราะรูปแบบศิลปกรรมที่พบของช่วงสมัยอโยธยา มีลักษณะหลายประการที่บ่งบอกถึงการรับอิทธิพลมาจากทวารวดีและเขมรพระนครโดยตรง

อิทธิพลทางศิลปกรรมที่เข้าไปแทนที่ทวารวดีและเขมรพระนคร จะสัมพันธ์กับอำนาจทางการเมืองที่นำไปสู่การเกิดราชอาณาจักรเพียงใด ยากที่จะตอบได้ เพราะยังต้องพิจารณาความเกี่ยวข้องกับสาเหตุปัจจัยทางด้านอื่นๆ แต่อย่างไรก็ตาม จากหลักฐานทางโบราณคดีที่พบ ก็นำมาสู่ข้อสรุปที่ว่าอโยธยามีพัฒนาการสืบเนื่องมาจากทวารวดีกับเขมรพระนคร ส่วนความเกี่ยวข้องกับวัฒนธรรมสุโขทัยนั้น ความสำคัญของวัฒนธรรมสุโขทัยเพิ่งจะปรากฏอย่างเป็นทางการ ก็ในช่วงหลังจากที่ราชวงศ์สุโขทัยเข้ามามีอำนาจในอยุธยา หลังการเสียกรุงศรีอยุธยาครั้งที่ 1 พ.ศ. 2112

บ้านเมืองในลุ่มแม่น้ำแม่กลองที่ล่มสลายกลายเป็นโบราณสถานอยู่ตามสถานที่สำคัญในย่าน เป็นประจักษ์พยานถึงความรุ่งเรืองในอดีต และความสำคัญในฐานะเส้นทางคมนาคมโบราณ การติดต่อแลกเปลี่ยนวัฒนธรรมของภาคกลางที่มีกับอารยธรรมอินเดียทางทิศตะวันตก และจีนทางทิศตะวันออก ควบคู่กับการเป็นส่วนหนึ่งของมณฑล (Mandala) ของทวารวดีและเขมรพระนคร ก่อนที่อโยธยาจะกลายเป็นศูนย์กลางแห่งใหม่ในย่าน การเข้าเป็นส่วนหนึ่งของอโยธยา ไม่ได้หมายความว่าบริเวณย่านดังกล่าวนี้จะขาด

ลักษณะพลวัตการเปลี่ยนแปลงภายในของตนเอง ยังพบเอกลักษณ์เฉพาะที่ปรากฏในศิลปกรรมของย่านอยู่เสมอ

นอกจากนี้การทำงานประวัติศาสตร์โบราณคดีที่ผลิตขึ้นเกี่ยวกับกลุ่มแม่น้ำแห่งนี้ มักเน้นพรรณนาและนำเสนอช่วงสมัยทวารวดี เขมรพระนคร และอยุธยา ละเลยยุคอโยธยา (ก่อนอยุธยา) และยุครัตนโกสินทร์ ส่งผลทำให้ประวัติศาสตร์ของย่านกลุ่มแม่น้ำแม่กลองขาดทั้งภาพประวัติศาสตร์ของช่วงที่ปรากฏหลักฐานทางโบราณคดีในท้องถิ่น ซึ่งบ่งบอกถึงการตั้งอยู่ในช่วงสมัยหลังทวารวดีและเขมรพระนครสิ้นสุดไปแล้ว และขาดภาพประวัติศาสตร์ของผู้คนที่เข้ามาอยู่ใหม่ภายหลังในช่วงต้นรัตนโกสินทร์ อย่างเช่น คนลาว จีน และเขมร ที่เข้ามาตั้งถิ่นฐานในช่วงต้นรัตนโกสินทร์

การพบร่องรอยหลักฐานของอโยธยาเป็นอันมากในพื้นที่นอกกลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา สะท้อนประเด็นสำคัญที่มาของวัฒนธรรมอโยธยา ว่าเกิดจากการรวมตัวกันของกลุ่มบ้านเมืองในแถบกลุ่มน้ำสายสำคัญ อาทิเช่น แม่น้ำแม่กลอง, แม่น้ำท่าจีน, แม่น้ำลพบุรี, แม่น้ำป่าสัก, แม่น้ำน้อย, แม่น้ำบางปะกง เป็นต้น เมื่อพบหลักฐานเกี่ยวกับอโยธยา-อยุธยา ในบริเวณพื้นที่นอกขอบเขตพระนครศรีอยุธยา ประวัติศาสตร์ท้องถิ่นอยุธยาจึงไม่อาจเป็นประวัติศาสตร์ที่มีขอบเขตพื้นที่จำกัดอยู่แต่เฉพาะจังหวัดพระนครศรีอยุธยา ซึ่งเป็นรูปแบบการปกครองที่เพิ่งมีไม่นาน ประวัติศาสตร์ท้องถิ่นอยุธยาที่มีขอบเขตเท่ากับประวัติศาสตร์ของจังหวัดหนึ่งเท่านั้น เป็นประวัติศาสตร์ฉบับที่ค่อนข้างคับแคบ ขาดมิติความหลากหลายทางสังคมวัฒนธรรม ไม่สอดคล้องกับหลักฐานและข้อเท็จจริงที่นักประวัติศาสตร์และนักโบราณคดีค้นพบมานานแล้ว

เอกสารอ้างอิง

- แกมป์เฟอร์, เอนเยลเบิร์ต แกมป์เฟอร์ (Engelbert Kaempfer). (2545). **ไทยในจดหมายเหตุแกมป์เฟอร์**. แปลจาก The History of Japan together with a Description of the Kingdom of Siam 1690 -92 โดย อัมพร สายสุวรรณ, กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร.
- คณิต เลชะกุล. (บก.). (2556). **เมืองแม่กลอง จังหวัดสมุทรสงคราม**. กรุงเทพฯ : ธนาครกรุงเทพและการท่องเที่ยวแห่งประเทศไทย.
- จิโต, มาดแลน. (2543). **ประวัติเมืองพระนครของขอม**. แปลจาก Historie d' Angkor โดย ม.จ.สุภัทรดิศ ดิศกุล, กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์มติชน.

- แซนเลอร์, เดวิด. (2540). **ประวัติศาสตร์กัมพูชา**. แปลจาก A history of Cambodia. โดย พรณงาม เก้าธรรมสารและคณะ. กรุงเทพฯ : มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์.
- เซเดส์, ยอร์ช. (2546). **เมืองพระนคร นครวัด นครธม**. แปลจาก Angkor : an introduction. โดย ปราณี วงษ์เทศ. พิมพ์ครั้งที่ 8 กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์มติชน.
- ผาสุข อินทราวุธ. (2548). **สุวรรณภูมิ : จากหลักฐานทางโบราณคดี**. กรุงเทพฯ : ภาควิชาโบราณคดี คณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร.
- ฝ่ายประมวลเอกสารและจดหมายเหตุ, คณะกรรมการ. (2544). **วัฒนธรรม พัฒนาการทางประวัติศาสตร์ เอกลักษณ์และภูมิปัญญา จังหวัดกาญจนบุรี**. กรุงเทพฯ : กรมศิลปากรและกระทรวงศึกษาธิการ.
- ฝ่ายประมวลเอกสารและจดหมายเหตุ, คณะกรรมการ. (2544). **วัฒนธรรม พัฒนาการทางประวัติศาสตร์ เอกลักษณ์และภูมิปัญญา จังหวัดราชบุรี**. กรุงเทพฯ : กรมศิลปากรและกระทรวงศึกษาธิการ.
- ฝ่ายประมวลเอกสารและจดหมายเหตุ, คณะกรรมการ. (2544). **วัฒนธรรม พัฒนาการทางประวัติศาสตร์ เอกลักษณ์และภูมิปัญญา จังหวัดสมุทรสงคราม**. กรุงเทพฯ : กรมศิลปากรและกระทรวงศึกษาธิการ.
- พิชญา สุ่มจินดา. (2557). **ถอดรหัสพระจอมเกล้าฯ ผ่านงานศิลป์**. กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์มติชน.
- ยนต์ ชุ่มจิต. (2547). **ประวัติศาสตร์เมืองราชบุรี**. กรุงเทพฯ : โอเดียนสโตร์.
- ราชบัณฑิตยสถาน. (2542). **สารานุกรมวัฒนธรรมไทย ภาคกลาง เล่ม 7**. กรุงเทพฯ : มูลนิธิสารานุกรมวัฒนธรรมไทย.
- วรรณวิภา สุเนตดา. (2548). **ชัยวัฒน์ที่ 7 มหาราชองค์สุดท้ายของอาณาจักรกัมพูชา**. กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์มติชน.
- วรวิฑูร์ สุวรรณฤทธิ์. (2543). **ประวัติศาสตร์เมืองกาญจนบุรี**. กรุงเทพฯ : โอเดียนสโตร์.
- วัฒนธรรมภูมิภาคตะวันตก, สถาบัน. (2534). **แหล่งโบราณคดีในภูมิภาคตะวันตก**. กรุงเทพฯ : คณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร.
- ศรีศักร วัลลิโภดม. (2537). “ลุ่มน้ำแม่กลอง” ใน ปราณี วงษ์เทศ (บก.). (2537). **ลุ่มน้ำแม่กลอง : พัฒนาการทางสังคมและวัฒนธรรม**. กรุงเทพฯ : มหาวิทยาลัย

ศิลปากร.

ศิลปากร, กรม. (2482). **อักษรานุกรมภูมิศาสตร์ 3 จังหวัด คือ สุพรรณบุรี, กาญจนบุรี และนครปฐม**. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์พิพรรฒนาการ.

_____. (2504). **โบราณวัตถุสถานสมัยทวารวดี ตำบลคูบัว จังหวัดราชบุรี**. ราชบุรี : สมาคมชาวราชบุรี.

_____. (2509). **ราชบุรี**. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์วัดมกุฏกษัตริยาราม.

_____. (2518). **การพิจารณาปัญหาเรื่องเจดีย์โบราณที่อำเภอพนมทวน จังหวัด กาญจนบุรี**. กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร.

_____. (2520). **ปราสาทเมืองสิงห์**. กรุงเทพฯ : พิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติพระนคร.

_____. (2530). **เมืองสิงห์และปราสาทเมืองสิงห์ จังหวัดกาญจนบุรี**. กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร.

_____. (2539). **ประชุมพงศาวดารฉบับกาญจนนาภิเษกเล่ม 1**. กรุงเทพฯ : สำนักวรรณกรรมและประวัติศาสตร์.

_____. (2555). **คำให้การขุนหลวงวัดประดู่ทรงธรรม: เอกสารจากหอหลวง**. นนทบุรี : สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยสุโขทัยธรรมาธิราช.

ศูนย์มานุษยวิทยาสิรินธร. (2545). **สังคมและวัฒนธรรม ชุมชนคนยี่สาร**. กรุงเทพฯ : ศูนย์มานุษยวิทยาสิรินธร องค์การมหาชน.

สนอดกราส, เอเดรียน (Adrien Snodgrass). (2537). **สัญลักษณ์แห่งพระสถูป (The Symbolism of the Stupa)**. แปลโดย ภัทรพร สิริกาญจน และคณะ. กรุงเทพฯ : คณะศิลปศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์.

สยามรัฐพิพิธภัณฑ. (2550). **สมุดราชบุรี**. กรุงเทพฯ : สมาคมมิตรภาพญี่ปุ่น-ไทย.

สุภาภรณ์ จินตามณีโรจน์. (2537). **รายงานการวิจัยเรื่องประวัติศาสตร์ท้องถิ่นลุ่มน้ำแม่กลอง : บ้านโป่ง-บ้านเจ็ดเสมียน**. กรุงเทพฯ : สถาบันวัฒนธรรมศึกษา สำนักงานคณะกรรมการวัฒนธรรมแห่งชาติ.

สุริยวุฒิ สุขสวัสดิ์. (2537). **ศิลปะร่วมแบบเขมรในประเทศไทย**. กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์มติชน.

Higham, Charles and Thosarat, Rachanie. (1998). **Prehistoric Thailand from early settlement to Sukhothai**. Bangkok : River Books.